ئىشلىتىلگەن كىتابلار بىلەن ئوخشاش، دەپ قارىغان.① ئەمەلىيەتتە، بۇنىڭ بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ. 1 ـ، 5 ـ، 7 ـ، 10 ـ، 11 ـ، 13 ـ، 23 ـ، 24 ـ قاتارلىق سەككىز پارچە (ئالتە خىل) كىتابمۇ ئىچكى رايونلارغا تارقالغان ياكى شەخسلەرنىڭ قولىدا ساقلانغان. شۇڭا، يۇقىرىقى 25 پارچە (22 خىل) كىتابتىن ئىچكى رايونلاردىكى بىلەن ئوخشاشلىرى 19 پارچە، (16 خىل) بولۇپ، بۇ كىتابلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدە «قازى بەيزاۋى تەپسىرى» (1 ـ) «سەرف» (3 ـ)، «شەرھى ۋىقايە» (11 ـ)، «ئاقائىدۇننەسەفىيە» (17 ـ) ۋە شىنجاڭدا تارقالغان پارسچە ئىزاھلىق «قۇرئان» (22 ـ) مۇ ئىچكى رايونلاردىكى دىنىي ئالىي مەكتەپلەردە ئوقۇتۇلىدىغان 13 مۇھىم دەرسلىك قاتارىغا كىرگۈزۈلگەن.

شىنجاڭدىكى ئىسلام دىنىغا دائىر قەدىمكى كىتابلار ئىچىدە قەشقەردىكى خوجىلار تەزكىرىسى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇنداق تەزكىرىلەر ئىچىدە مۇھەممەد ئەۋەزنىڭ ئەسەرلىرى ھەممىنىڭ ئالدىدا تۇرغان. مۇھەممەد ئەۋەزنىڭ ھىجرىيە 1012ـ يىلى/(مىلادى 1603ـ1604 ـ يىللىرى) ماۋرائۇننەھردە يېزىپ پۈتتۈرگەن «زىيائۇل قۇلۇپ» دېگەن كىتابى قارا تاغلىقلارنىڭ پېشۋاسى خوجا ئىسھاقنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى تەرجىمھالى. ھازىر دۆلىتىمىزدە بار «مەخدۇم ئەزەم ۋە خوجا ئىسھاق جەمەتى تەزكىرىسى» دېگەن كىتابنىڭ قولىيازمىسىنىمۇ مۇھەممەد ئەۋەز ھىجرىيە 1143ـ يىلى (مىلادىيە 1730ـ1731 ـ يىللىرى) يازغان. مىر خالىدىن كاتىپ قازى شاھ كوچەك يەركەندى يازغان پارسچە «ھىدايەتنامە②» دېگەن كىتابتا ئاپتور ئاق تاغلىق خوجىلارنى قوغداش، ھىدايىتۇللا خوجا (ئاپپاق خوجا)نى مەدھىيىلەش مەيدانىدا تۇرۇپ، ئاق تاغلىقلار بىلەن قارا تاغلىقلار كۈرىشىنىڭ ئەھۋالىنى

---

① زوكۇتو يازغان، لىلى سۇگچۇن تەرجىمە قىلغان «XIV—XVIII ئەسىرلەردىكى شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي تارىخى ھەققىدە تەتقىقات»، 2 ـ قىسىم، 654 ـ بەت.

② «ھىدايەتنامە» (ھەقىقەت يولى) نى مىرخالىدىن كاتىپ قازى شاھ كوچەك يەركەندى ھىجرىيە 1142ـ يىلى (مىلادى 1729ـ1730ـ يىللىرى) يېزىپ پۈتتۈرگەن. ھازىر دۆلىتىمىزدە ئۇنىڭ پارسچە قول يازمىسى بار. بۇ كىتابنىڭ قولىيازمىسى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرق تەتقىقات ئورنى ۋە ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرق تەتقىقات ئورنىنىڭ قولىيازما ئىسكىلاتىدىمۇ بار.

«باھارىستان جامى» قاتارلىق 46 مۇھىم ئەسەر يازغان. بۇ ئەسەرلەر مەزمۇن جەھەتتە لىرىك ۋە مىستىتىك شېئىرلارنى، ئەرەب گراماتىكىسى، نەسر، مۇزىكا، ئەۋلىيالارنىڭ تەرجىمىھالى ۋە «قۇرئان» ئىزاھىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، شۇڭا ئۇ پۈتۈن دۇنيانىڭ ھۆرمىتىگە ئىگە بولغان. يەتتە جىلدلىق «ھەفت ئەختەر» («يەتتە تەخت»، يەنى ئېپىق يۇلتۇزى) ئۇنىڭ ئاساسلىق شېئىرىي ئەسىرى. ئۇنىڭ بۇ ئەسىرى ئەزەربەيجانلىق تالانت ئىگىسى نىزامى (1141ـ1209) نىڭ مەشھۇر ئەسىرى «بەش شېئىر توپلىمى»غا تەقلىد قىلىپ يېزىلغان بولۇپ، يەتتە تارىخىي داستاندىن تۈزۈلگەن. جامىنىڭ نۇرغۇن ئەسىرى ئىنسانپەرۋەرلىك ئىدىيىسى بىلەن سۇغۇرۇلغان. ئۇنىڭدا ھاكىمىيەت بېشىدىكى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ زالىملىقى تەنقىد قىلىنغان، سۇفىزمنىڭ پەلسەپە ئىدىيىسمۇ ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. «نەفەھاتى ئۇنس 30 جۇزئى» دېگەن ئەسىرى 1476ـ1477 ـ يىللىرى يېزىلغان. ئۇنىڭدا ئاساسلىق ئىسلام دۇنياسىدىكى سۇفىزم ئۆلىمالىرى، شەيخ، ئىشانلاردىن 693 كىشىنىڭ تەرجىمىھالى تونۇشتۇرۇلغان، ئۇلارنىڭ تەشەۋۋۇپچىلىق پائالىيەتلىرى، كۆزقاراش، تەشەببۇسلىرى ۋە ۋەز ـ نەسىھەتلىرى بايان قىلىنغان.

يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن 25 دىنىي كىتابنىڭ ئىچىدە 5ـ بىلەن 23ـ، 7 ـ بىلەن 24 ـ، 12 ـ بىلەن 19 ـ كىتابنىڭ مەزمۇنى ئوخشاش، شۇڭا بۇ 25 ئەسەر، ئەمەلىيەتتە، 22 كىتاب. ئۇلارنىڭ ئىچىدە 4 ، 5 ـ، 6 ـ، 7 ـ، 23 ـ، 24 ـ، 25 ـ قاتارلىق يەتتە پارچە (بەش خىل) ئەسەر سۇفىزملىق ئەسەرلەردۇر. ئىلمىي فىقھى جەھەتتىن تەھلىل قىلغاندا، 1 ـ ئەسەر ئىمام شافى مەزھىپىگە كىرگەندىن باشقا، قالغانلىرى ھەنەفىيە مەزھىپىگە كىرىدۇ. شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسەن ئىسلام دىنىنىڭ سۈننىيلەرنىڭ ھەنەفىيە مەھزىپىگە كىرىدىغانلىقىنى بۇنىڭدىنمۇ كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. ياپونىيىلىك ئالىم سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى 2 ـ، 3 ـ، 9 ـ، 12 ـ، 15 ـ، 16ـ، 17ـ، 19 ـ، 20 ـ، 21 ـ، 22 ـ قاتارلىق كىتاب ئېلىمىزنىڭ ئىچكى رايونلىرىدا

بار:

(1) «خوجىلار تەزكىرىسى»، ئىسمى نامەلۇم ئاپتور تەرىپىدىن ھىجرىيە 1241- يىلى (مىلادى 1825-1826- يىللىرى) يېزىلغان.

(2) «قىسسەسۇل ئەنبىيا»، موللا ياقۇپ بىننى ئۆمەر روزى قەشقەرى تەرىپىدىن، ھىجرىيە 1262- يىلى، (مىلادىيە 1845-1846- يىللىرى) يېزىلغان.

(3) «ھىدايەتنامە»، ئاپتورى يۇقىرىقىغا ئوخشاش.[1]

(4) «ھەزرىتى ئاپپاق تەزكىرىسى»، ئاپتورى نامەلۇم[2]، ئاپپاق خوجا توغرىسىدىكى يەنە بىر تەزكىرە.

(5) «ئاپپاق خوجا تەزكىرىسى»، ئاپتورى نامەلۇم[3]، ئۇيغۇرچە قولىيازما.

(6) «ئەھكامۇل خوجا ئاپپاق»، ئاپتورى نامەلۇم، ئاپپاق خوجا توغرىسىدىكى يەنە بىر تەزكىرىنىڭ قولىيازمىسى[4].

(7) «شەيخۇلكالان»، ئاپتورى نامەلۇم[5]. بۇ ئاپپاق خوجىنىڭ ئوغلى سەئىد ئىمام ھەسەن، يەنى شەيخۇلكالاننىڭ تەزكىرىسى.

(8) «سەيرىل مۇخلىس داستانى». بۇ شەمسىدىن ئەلى ئابدۇللا ھىجرىيە 1280 (مىلادىيە 1863) - يىلى يازغان ئاپپاق خوجا ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئالتە شەھەر رايونىدا ئېلىپ بارغان ھەرىكەتلىرى توغرىسىدىكى نەزمە تەزكىرە.

(9) «چوڭ خوجا تەزكىرىسى»، ئاپتورى نامەلۇم، ئەسلى نۇسخىسى پارسچە قولىيازما بولۇپ، ييگىسار خانئېرىق يېزىسىدىن موللانىياز دېگەن كىشى

---

① ھازىر قەشقەرلىق موللا رەھىم خەتىپ ھىجرىيە 1300- يىلى (مىلادىيە 1882-1883- يىللىرى) كۆچۈرگەن نۇسخا بار.
② ھازىر قەشقەرلىق موللا رەھىم خەتىپ ھىجرىيە 1308 - (مىلادىيە 1890- يىلى) كۆچۈرگەن چاغاتايچە نۇسخا بار.
③ ھازىر موللا رەھىم نىمىتۇللا ھىجرىيە 1326 - (مىلادىيە 1908) يىلى كۆچۈرگەن چاغاتايچە نۇسخا بار.
④ ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرق تەتقىقات ئورنىنىڭ قولىيازما ئىسكىلاتىدا.
⑤ ھازىر ئۇيغۇرچە قولىيازما بار.

بايان قىلغان.

شىنجاڭ بىرلىككە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئاق تاغلىقلار بىلەن قارا تاغلىقلارنىڭ كۈرىشى بىر ئەسىردىن ئارتۇق داۋام قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئىككى چوڭ دىنىي گۇرۇھنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك تىركىشىشى تەرجىمىھال - تەزكىرىلەردە ئەكس ئەتكەن، بۇ ئۇلارنىڭ گۇرۇھ تەۋەلىكى جەھەتتە روشەن پەرقلەنگەن. مەسىلەن، قارا تاغلىق خوجىلار تەزكىرىسى ئىچىدە «تەزكىرەئى ئەزىزان» دېگەن كىتاب بار. بۇ كىتابنىڭ ئاپتورى مۇھەممەد سادىق كاشغەرى (1725–1849 - يىللار) قەشقەرنىڭ هاكىم بېگى ئوسمانغا باش مىرزا بولغان، ئوسمان بەگ چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئاتاقلىق بەگ هادىنىڭ ئوغلى، ئۇنىڭ جەمەتى ئەزەلدىن ئىسھاق ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ مۇرىتى ئىدى، شۇڭا ئاپتورنىڭ غەرىزى قارا تاغلىق خوجىلارغا مۇنار تىكلەش ئىدى. شۇنداق بولسىمۇ، بۇ كىتاب XVI ئەسىردىن XVII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بولغان مەزگىلدىكى شىنجاڭ ئىسلام دىنىنىڭ ئەھۋالىنى چۈشىنىشكە ياردەم بېرىدىغان ئاساسىي تارىخ ماتېرىياللىرىدىن بىرىدۇر.

مۇھەممەد سادىقنىڭ تارىخىي داستانى «تەزكىرەئى ئەزىزان» (خوجىلار تەزكىرىسى) دېگەن ئەسىرىمۇ بار، ئۇنىڭدىمۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىن شىنجاڭغا كەلگەن خوجىلارنىڭ تارىخى بايان قىلىنغان. ئۇنىڭ «تەزكىرەئى خوجىگان» دېگەن يەنە بىر ئەسىرىدە چىن ماتېرىيال ئاساسىدا XV ئەسىردىن XVIII ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىغىچە يۈز بەرگەن سىياسىي ۋەقەلەر بايان قىلىنغان. ئۇنىڭ هازىرغىچە يېتىپ كەلگەن بىردىنبىر ئۇيغۇرچە قولىيازمىسى چەت ئەلدە.①

چىڭ دەۋرىدىكى ئاق تاغلىق خوجىلارغا ئائىت تەزكىرىلەردىن مۇنۇلار

① «XVI ئەسىردىن XIX ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىغىچە بولغان مەزگىلدىكى شەرقىي تۈركىستان ۋە ئۇنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىگە دائىر قولىيازما ۋە ئەسەرلەر»، «سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئۇيغۇرشۇناسلىق دۇچ كەلگەن مەسىلەر» دېگەن كىتابقا قاراڭ. م. كۇتماكوۋ يازغان، يەن جىنپىڭ تەرجىمە قىلغان، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر خەۋىرى» نىڭ 1984 - يىل 3-، 4 - سانىغا بېسىلغان. «تەزكىرەئى خوجىگان» نىڭ قولىيازمىسى هازىر ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرق تەتقىقات ئورنىنىڭ قولىيازما ئىسكىلاتىدا.

باشلىق 92 ئەۋلىيانىڭ ئۆمۈر تارىخى، ئۇلارنىڭ تارىختىكى پائالىيىتى، رولى ۋە ئۇلار ئىچىدىكى بەزى كىشىلەرنىڭ سوفىزمنىڭ پەيدا بولۇشى توغرىسىدىكى قاراشلىرى بايان قىلىنغان.

شەيخ فەرىدىددىن ئەتتارنىڭ «تەزكىرەتۇلئەۋلىيا» دېگەن ئەسىرى ئەسلىدە پارس تىلىدا يېزىلغان، ھىجرىيە 1190 (مىلادىيە 1777) - يىلى يەكەننىڭ ھۆكۈمدارى مۇھەممەد ئىبراھىم بەگ بىننى كېپەك ئۇنى مەشھۇر مۇتەپپەككۇر ۋە ئالىم مۇھەممەد سىدىق پارشىدىنغا ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلدۇرغان. بۇ كىتاب ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىسلام دىنى ساھەسىدىكى مەشھۇر شەخسلەر توغرىسىدىكى تەزكىرە.

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى غەزنە خانلىقىنىڭ خانى مۇھەممەد دەۋرىدىكى پارس شائىرى فىردەۋسىنىڭ مەشھۇر ئەسىرى «شاھنامە» ھىجرىيە 1210 (مىلادىيە 1796) - يىلى خامۇش ئاخۇن يەركەندى تەرىپىدىن پارسچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنغان.

«تەزكىرە ئىمامىيە» خوتەنلىك موللا نىياز تەرىپىدىن XI ئەسىردە خوتەندە ئىسلام دىنىنى تارقىتىش يولىدا شېھىت بولغان تۆت ئىمام (ئىمام قەتبۇل، ئىمام ناسىر، ئىمام تاھىر، ئىمام هامۇت) نىڭ ئىش ئىزلىرىغا ئاساسەن ھىجرىيە 1212 (مىلادىيە 1798) - يىلى يېزىلغان تارىخي رىۋايەت، ئالدىنقى يېرىمى نەسىر، كېيىنكى يېرىمى نەسىري شېئىر.

«تەزكىرەئى ئارسلانخان» موللا نىياز قۇتلۇق تەرىپىدىن يېزىلغان، ھىجرىيە 1266 (مىلادى 1850-) يىلى كىتاب بولۇپ چىققان. ئۇنىڭدا ئاساسەن سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلىشى، نەۋرىسى سېيت ئارسلاننىڭ ئۆمۈر تارىخى ۋە ئىسلام دىنىنى ئومۇملاشتۇرۇش جەريانىدا قىلغان غازاتلىرى بايان قىلىنغان.

ھىجرىيە 1280 (مىلادىيە 1864) ـ يىلى كۆچۈرگەن. بۇ كىتابتا چوڭ خوجا دەپ ئاتالغان ئىشان كالاننىڭ ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى بىرنەچچە ئەۋلاد ئاق تاغلىق خوجىلارنىڭ ئۆمۈر تارىخى خاتىرىلەنگەن، ئاخىرىدا ئاق تاغلىقلاردىن 79 كىشىنىڭ دەرىجىسى، مەرتىۋىسىنى بېرىپ، قىزغىن تەنتەنە ئىچىدە ئاياغلاشتۇرغان، شۇڭا ئۇنى ئاق تاغلىقلارغا تون ياپقان ئەسەر دېيىشكە بولىدۇ.

خوجىلار توغرىسىدىكى يۇقىرىقى تەزكىرىلەردىن باشقا چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن شىنجاڭ رايونىدا تەرجىمە قىلىنغان ياكى يېزىلغان ئىسلام دىنى توغرىسىدىكى باشقا تارىخىي ئەسەرلەرمۇ خېلى كۆپ. بۇ يەردە بىر نەچچىنى مىسال قىلىپ كۆرسىتىمىز. مەسىلەن، مۇھەممەد سادىق قەشقەرىنىڭ «رۇبدەتۇلمەسائىل» (تاللانغان مەسىلىلەر) دېگەن كىتابىدا ئىسلام تەرىقىتى جانلىق ھېكايىلەر ئارقىلىق شەرھلەنگەن، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتى ۋە ئېتىمولوگىيىسى جەھەتتىكى مەسىلىلەر بايان قىلىنغان. ئۇنىڭ «تەزكىرەئى ئەسھابۇلكەھف» دېگەن يەنە بىر ئەسىرى ئۇيغۇر ئىستانچىلىقى، ھېكايىچىلىقىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. دىن تارىخى نۇقتىسىدىن ئالغاندا، بۇ كىتاب پىچان تۇيۇقتىكى ئەسھابۇلكەھف مازىرىنىڭ تارىخى، دېيىلگەن. ئۇنىڭدا ئەۋلىيالارنىڭ نەسەبى ۋە ئىدىيە، قاراشلىرى بايان قىلىنغان. داستاننىڭ ئاخىرىغا قوشۇمچە قىلىنغان، پارسچىدىن تەرجىمە قىلىنغان «مەسلەكىن مۇتتەقىن» (72 ئېتىقاد) ئىسلام ئېتىقادىنى ئىزاھلايدىغان ئۇچېرك. ئۇ يەنە «تارىخىي ئىسكەندەر ۋە تاجىنامەئى شاھى» (ئىسكەندەر تارىخى ۋە شاھلىق تاجى)، «ئادا بۇسسالىھىن» (ياخشى كىشىلەرنىڭ ئەدەب ـ ئەخلاقلىرى)، «قىيايەتۇلبەشەر» (ئىنساننىڭ قىيايەت ـ تۇرقى)، «رىسالەئى كەسپدار» (ھۇنەرۋەن ـ كاسىپلار رىسالىسى) قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان، مۇھەممەد سادىق قەشقەرىنىڭ تەرجىمە ئەسەرلىرىگە كەلسەك، ئۇ شەيخ فەرىدىددىن ئەتتارنىڭ «تەزكىرەتۇلئەۋلىيا» دېگەن ئەسىرىنى پارسچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان. بۇ كىتابتا مۇھەممەد پەيغەمبەر دەۋرىدىكى ئاتاقلىق تارىخىي شەخسلەردىن ئىمام جەئفەر سادىق

قاراشلىق ئايمىقى، تۇرپان بىۋاستە قاراشلىق نازارەتنى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بىۋاستە سورىغان، بۇ جايلارغا چىڭ سۇلالىسىنىڭ قانۇنى بويىچە ھۆكۈمرانلىق قىلغان، بىراق بۇ جايلار مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي تۇرمۇشىدا شەرىئەت يەنە مەلۇم رول ئوينىغان. جاساق تۈزۈمى يولغا قويۇلغان قۇمۇل، تۇرپان رايونلىرىدا دەھرىي ۋاڭ، گۇڭ، ئاقسۆڭەكلەر ئۆزىگە قاراشلىق جايلاردا تولۇق باشقۇرۇش، رەھبەرلىك قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولغان، شەرىئەت ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق قورالى بولۇپ قېلىۋەرگەن. مۇسۇلمان ۋاڭلىرى ئىسلام دىنىنى كونترول قىلىپ ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ، ھاكىمىيەت بىلەن دىن بىرلەشتۈرۈلگەن تۈزۈمدىكى دىكتاتۇرىنى يۈرگۈزگەن. دىنىي قانۇن، ئەدلىيە ئورگانلىرى ۋە ئەدلىيە پائالىيىتىنىڭ بۇرۇنقى مۇسۇلمانچە قانۇن - تۈزۈملىرىگە خاس خۇسۇسىيىتى ئاساسەن ساقلىنىپ قالغان، بىراق ئۆز رايونىدىلا ئاقىدىغان قىلىپ قويۇلۇپ، ئۇنىڭ تەسىر دائىرىسى چەكلەنگەن. بەگلىك تۈزۈمى يولغا قويۇلغان جەنۇبىي شىنجاڭدىكى شەھەرلەردە ئەھۋال باشقىچە بولغان، بۇ جايلاردىكى قازى قۇززات، قازىخانىلار ساقلىنىپ قالغان، قازى مۇھتەسىپ① بەگ، پاششاپ ۋە مۇتەئەسسىپ بەگكە ئوخشاش شەرىئەتنى ئىجرا قىلغۇچى ئەمەلدارلار چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنغان ھەم ئۇلارغا مۇناسىپ دەرىجە ۋە تۇرمۇش تەمىناتى بېرىلگەن، ئۇلار شەرىئەتنىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە ئەدلىيە ھوقۇقىنى يۈرگۈزگەن، بىراق پاششاپ بەگ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەيىنلىگەن ساقچى ئەمەلدارىنىڭ رەھبەرلىكى ئاستىغا چۈشۈرۈپ قويۇلغان، مۇتەئەسسىپ بەگنىڭ دەررىسى بىر مەزگىلگىچە تارتىۋېلىنغان. دىن كاتتىلىرى شەرىئەتنى ئىجرا قىلىدىغان ئىمتىيازلىق ئورنىنى ساقلاپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن بەگلەرنىڭ ھوقۇقىغا ئوخشاش، شەرىئەتنىڭ رولىمۇ چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا مەلۇم دەرىجىدە ئاجىزلىغان. دېمەك، چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھاكىمىيەتنى

---

① مۇھتەسىپلەرنىڭ ۋەزىپىسى — ئىسلامىيەتنىڭ دىنىي ۋاجىپلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا يېتەكلەش ئىدى.

3 ـ بۆلۇم دىنىي شەرىئەت ۋە دىنىي ئىقتىساد

ئىسلام شەرىئىتى ئەنئەنە جەھەتتە دىنىي قائىدە ـ يوسۇن، ھەق تەلەپ قانۇنى ۋە جىنايى ئىشلار قانۇنىدىن ئىبارەت ئۈچ مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. دىنىي قائىدە ـ يوسۇن دىنىي قائىدە تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ ۋە مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي تۇرمۇشىدىكى ھەرىكەت مىزانى ھېسابلىنىدۇ. دىنىي ئەقىدە ئېتىقاد كاتېگورىيىسىگە كىرىدۇ، ئۇ دىنىي ئەخلاق خاراكتېرىنى ئالغان (مۇشۇ بابنىڭ 1 ـ بۆلۈمىگە قاراڭ). ئىسلام دىنى قانۇن ـ تۈزۈمىنىڭ ھۆكۈمرانلار ئىرادىسىنىڭ گەۋدىلىنىشى ئىكەنلىكى ئاساسەن جىنايى ئىشلار قانۇنى ۋە ھەق تەلەپ قانۇنى جەھەتتە ئەكس ئەتكەن. ئىسلام شەرىئىتى قاراخانىيلاردىن بۇيانقى يەرلىك ئىسلام ھاكىمىيەتلىرىنىڭ فېئودال ھۆكۈمرانلىرى تەرىپىدىن قەدىرلەنگەن. شىنجاڭ بىرلىككە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ مەركەزلەشكەن رەھبەرلىكىدە، ئۇيغۇرلار رايونىدا شەرىئەت ھۆكۈمران ئورۇندىكى تۈپ قانۇن بولغان ئىلگىرىكى ئەھۋال ئۆزگىرىشكە باشلىغان. مۇسۇلمان ۋاڭ، گوڭ، بەگلەردە ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدىكى فېئوداللىق ئىمتىياز بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار چىڭ سۇلالىسىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچراپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ كەتمىنىنى چېپىشنى ئالدىنقى شەرت قىلغان، شەرىئەتتىن ئىبارەت ئىلاھىي دەستەكنىڭ ئالاھىدە نوپۇزىغا تايانمايدىغان بولغان، دىنىنىڭ قانۇن چىقىرىش ھوقۇقىمۇ ئەمەلدىن قالغان. بۇرۇن شەرىئەتكە تايىنىپ يۈرگۈزۈلگەن ساقچىلىق، ئامانلىق ساقلاش ھوقۇقىنى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تىزگىنلىگەن. شەرىئەتنىڭ ئەدلىيە ھوقۇقىمۇ مەلۇم دەرىجىدە چەكلەنگەن. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭدا ھەربىي مەھكىمە تۈزۈمىنى يولغا قويغاندىن كېيىن، ھەرقايسى جايلارنىڭ ئالاھىدىلىكىگە قاراپ، ۋىلايەت ـ ناھىيە تۈزۈمى، جاساق تۈزۈمى ۋە بەگلىك تۈزۈمىنى يولغا قويغان. ۋىلايەت ـ ناھىيە تۈزۈمى يولغا قويۇلغان بارىكۆل ۋىلايىتى، ئۈرۈمچى بىۋاستە

بىرگە ئۇننى تۆلىتىدۇ، ئەرسىسى بولمىسا، پۇتىنى كېسىدۇ، قەپەزگە سولاپ كوچا ئايلاندۇرۇپ، سازايى قىلىدۇ، خوتۇنىنى ئەمگەككە سالىدۇ. يەنە گۇناھ قىلسا، بۇرۇنقىغا ئوخشاش جازالايدۇ، بىر ئاي زىندانغا تاشلايدۇ.

ئۇرۇشقانلارنى جاراھەتلەندۈرۈش ئەھۋالىغا قاراپ سولاپ قويىدۇ، كىشىنىڭ كۆزىنى نابۇت قىلغانلارنىڭ كۆزىنى ئويۇپ تاشلايدۇ، پۇت - قولىنى نابۇت قىلغانلارنىڭ پۇت - قولىنى كېسىپ تاشلايدۇ.

زىنا قىلغانلارنى شەرىئەت ھۆكۈمى بويىچە ئۆلتۈرىدۇ، كەڭچىلىك قىلغانلارنى ئۆمۈرلۈك ئەمگەك جازاسىغا بۇيرۇيدۇ. گۇۋاھ - ئىسپاتى بولسا جازالايدۇ، گۇۋاھ - ئىسپاتى بولمىسا، قويۇۋېتىدۇ.

ئادەم ئۆلتۈرگەنلەر ئۆلتۈرۈلىدۇ، گۇۋاھ - ئىسپاتى بولسا، قاماققا ھۆكۈم قىلىنىدۇ، گۇۋاھ - ئىسپاتى بولمىسا، تەنبىھ بېرىلىدۇ، يەنى ئوگدا ياتقۇزۇپ، ئاغزىغا سۇ قۇيۇلىدۇ ياكى پۇت - قولىنى باغلاپ ئېگىز ئېسىپ قويۇلىدۇ ۋە ياكى پۇتىنى يەرگە تەگكۈزمەي تۈۋرۈككە باغلاپ، قورسىقى چىرمىۋېتىلىدۇ. قايىل بولمىغانلارنىڭ بېلىگە دەررە بىلەن ئۇرىدۇ، پۇتىنى كېسىۋېتىدۇ، ھەتتا زىندانغا تاشلاپ، بىر يىلدىن كېيىن چىقىرىپ، دەۋاگەرگە قۇل قىلىپ بېرىدۇ، دارغا ئېسىپ سازايى قىلىدۇ، ئۇچ كۈنگىچە ئۆلمەيدىغانلار كۆپ ئۇچرايدۇ.

قېچىپ كەتكەنلەرنى تۇتۇۋالسا، يۇقىرىقىغا ئوخشاش جازالايدۇ، ھەتتا پىچىۋېتىدۇ.

يالغان گۇۋاھلىق بەرگەنلەرگە گۇۋاھلىق بېرىلگۈچىگە ئوخشاش جازا بېرىدۇ، ۋەزىپىسى بولسا، ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلايدۇ، دەررىگە باسىدۇ، يۈزىگە قارا سۈرتۈپ، ئېشەككە تەتۈر مىندۈرۈپ سازايى قىلىدۇ.“

يۇقىرىقىلار ئىسلام شەرىئىتى بىلەن ئۇيغۇر ئادەت قانۇنىنىڭ يۇغۇرۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان جىنايى ئىشلار نىزامىدۇر. بەزى تەتقىقاتچىلارنىڭ تەھلىل قىلغىنىدەك، ئۇيغۇرلارنىڭ جىنايى ئىشلار قانۇنىدا، ”يېنىك جىنايەت ئۆتكۈزگەنلەرگە يۈزىگە قارا سۈركەش، پەلەققە تارتىش، ئەمگەككە سېلىش جازاسى بېرىلىدۇ. ئوغرىلىق قىلغان، كىشىنى

ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، بىر تەرەپتىن، شىنجاڭدىكى مىللىي، دىنىي يۇقىرى قاتلام بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەن ھەم ئىسلام شەرىئىتىدىن پايدىلىنىپ، تۆۋەن قاتلامدىكى مۇسۇلمانلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان، يەنە بىر تەرەپتىن، تەدبىر قوللىنىپ، شەرىئەتنىڭ رولى ۋە تەسىرىنى زور دەرىجىدە چەكلىگەن.

چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇيغۇرلار رايونىدا جىنايى ئىشلار قانۇنى جەھەتتە "توپىلاڭ كۆتۈرۈشكە ئۇرۇنۇش"، "ئاسىيلىق قىلىشقا ئۇرۇنۇش" جىنايەتلىرىنى چىڭ سۇلالىسىنىڭ قانۇنى بويىچە بىرتەرەپ قىلغان، ئۇنىڭغا دىنىي ئارىلاشتۇرمىغان، ئۆزلىرىنى "پەيغەمبەر ئەۋلادى" دەپ پەردازلىغان خوجىلار توپىلاڭ كۆتۈرگەندىمۇ ئۇلارغا رەھىم قىلمىغان. بىراق، شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، چيەنلۇڭ مۇنداق يارلىق چۈشۈرگەن: "مۇسۇلمانلارنىڭ ئىشنى باشقۇرۇشتا ئۇلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى، مىجەزى، ئۆرپ - ئادىتىگە قاراپ ئىش قىلىش كېرەك، پۈتۈنلەي ئىچكىرىنىڭ چارىسى بويىچە ئىدارە قىلىشقا بولمايدۇ①."

يۇقىرىقى ئەھۋالنى ھېسابقا ئالمىغاندا، خوجىلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدىكى جىنايى ئىشلار قانۇنىنىڭ مۇناسىۋەتلىك بەلگىلىمىلىرى ساقلاپ قېلىنغان. «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» نىڭ «ئۆرپ - ئادەت جىلدى»دا مۇنداق دېيىلگەن: "مۇسۇلمانلار كىچىك گۇناھ قىلغانلارنىڭ كېيىمنى سالدۇرۇپ، يۈزىگە قارا سۈرتۈپ، سازايى قىلىدۇ. ئۇنىڭدىن ئېغىرلىرىنى پەلەققە تارتىدۇ، ئۇنىڭدىن ئېغىرلارغا ئىشكەل سالىدۇ، ئەڭ ئېغىرلارنى دەررىگە باسىدۇ. ھاكىم بەگدىن كىچىك ئەمەلدارلار گۇناھ قىلسا، ئۇلارنى ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلاپ، ئەمگەككە سالىدۇ ياكى يەر تېرىشقا، مال بېقىشقا ۋە ياكى تاغدىن مىس، قوغۇشۇن كولاشقا بۇيرۇيدۇ، تۆت - بەش يىلدىن كېيىن قايتۇرۇپ كېلىدۇ. ئوغرىلىق قىلغانلارنىڭ قولىنى كېسىدۇ،

① «گاۋزۇڭ دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىسى»، 648 - جىلد، 17 -، 18 - بەتلەر.

ئەھۋال داۋاملىشىۋەرگەن.

ئىسلام دىنىنىڭ ھەق تەلەپ قانۇنى جەھەتتىن تەھلىل قىلغاندا، ئۇيغۇر مۇسۇلمانلىرىنىڭ ئائىلىسى ئاتىلىق جەمئىيەت ئائىلىسىنىڭ كۆپ خوتۇنلۇق تۈزۈمگە كىرەتتى، بىر ئەرنىڭ تۆتكىچە خوتۇن ئېلىشىغا يول قويۇلسىمۇ، لېكىن ئۇ تەشەببۇس قىلىنمايتتى. ئادەتتىكى ئائىلىلەردە بىر ئەر، بىر خوتۇن بولاتتى، خوتۇن ئەر بىلەن بىللە تۇراتتى. مۇسۇلمانلار نىكاھلىنىشتا دىنىي قانۇن بويىچە ئاخۇن چاقىرىپ نىكاھ ئوقۇتۇش تۈزۈمىگە ئومۇميۈزلۈك ئەمەل قىلاتتى.

ئىسلام شەرىئىتىدە مىراسقا ۋارىسلىق قىلىش ئائىلە قانۇنى دائىرىسىگە كىرىدۇ، «قۇرئان»دا ۋارىسلىق قىلىش پرىنسىپى توغرىسىدا تەپسىلىي بەلگىلىمە بېرىلگەنلىكتىن، مىراسقا ۋارىسلىق قىلىش دىن بىلەن چىڭ باغلىنىپ كەتكەن. شەرىئەتنىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە، مىراسنى بۆلۈشتىن ئاۋۋال ئۆلۈم ئۆزىتىش خىراجىتى قەرز ۋە باج چىقىرىۋېتىلگەن، ئۇچتىن بىر قىسمى ھەدىيىگە چىقىرىۋېتىلگەن، ئۇنىڭدىن كېيىن قانداشلىق، نىكاھ ۋە يېقىنلىش مۇناسىۋىتى بويىچە ۋارىسلىق رەت تەرتىپى ۋە مىراس ئۈلۈشى بەلگىلەنگەن. ئىسلام شەرىئىتىنىڭ بۇ بەلگىلىمىلىرى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى شىنجاڭ تارىخىغا دائىر ئەسەرلەردە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»نىڭ 48 - جىلدىدا دىنىي كىتابلاردىكى ئۇيغۇر مۇسۇلمانلارنىڭ ۋارىسلىق تۈزۈمى مۇنداق خاتىرىلەنگەن:

ئوغلى بولسا، مال - مۈلكى ئوغلىغا قالىدۇ، قىزى ۋە بۇرۇنقى خوتۇنىغا يېرىم ئۈلۈش بېرىلىدۇ؛ ئوغلىمۇ، قىزىمۇ بولمىسا، ۋارىس تۇرغۇزۇلمايدۇ. ئاسراندى بالىغا مىراس بېرىلمەيدۇ. ئاكا - ئۇكا تۇغقانلارغا تەڭ تەقسىم قىلىنىدۇ. تۇغمىغان خوتۇنغا قىزغا تېگىدىغان مىراسنىڭ يېرىمى بېرىلىدۇ. ئوغلى ئاتا - ئانىسىدىن بۇرۇن ئۆلگەن بولسا، ئۇنىڭ بالىلىرىغا مىراس بېرىلمەيدۇ.

بۇ بەلگىلىمىلەر ئىسلام شەرىئىتىنىڭ ۋارىسلىقتا يېقىن قۇغقاننى ئاساس

زەخملەندۈرگەن، ئادەم ئۆلتۈرگەنلەرگە ئۆلۈم جازاسى بېرىلگەندىن باشقا، تۆلىتىش تۈزۈمىمۇ قوللىنىلىدۇ. قاتىللىق، باسقۇنچىلىق جىنايىتى ئۆتكۈزگەنلەرگە تەن جازاسى، دارغا ئېسىش جازاسى بېرىلىدۇ... ئۇيغۇرلارنىڭ جىنايى ئىشلار جازاسىنى ئىسلام شەرىئىتىگە كىرىدۇ دېيىش مۇمكىن. زىيان ئۇرۇش جازاسى ئىسلام شەرىئىتىدىكى «قىساس» قا ئوخشايدۇ؛ تۆلىتىش تۈزۈمى «دىيەت» (diya-نەپىقە) كە توغرا كېلىدۇ. ئۆلۈم جازاسى بېرىلىدىغان باسقۇنچىلىق جىنايىتىنى «ھەد» (hadd مۇقىم جازا) دەپ قاراشقا بولىدۇ. يۇقىرىقى تارىخىي ماتېرىياللاردىكى «مۇسۇلمان كىتابلىرىغا ئاساسەن» دېگەنلەرنىڭ ھەممىسى مۇشۇنداق شەرىئەت جازاسىنى كۆرسىتىدۇ. XVIII ئەسىردىكى ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىدە يۈرگۈزۈلگەن قانۇننى ئەنئەنىۋى يەرلىك ئىسلام قانۇنى دېيىش مۇمكىن[1]."

لېكىن، قانۇن - تۈزۈمنى تەدرىجىي بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى جىنايى ئىشلار قانۇنى جەھەتتە يېتەكلەش يولى بىلەن ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ، ئوخشاش بولمىغان رايونلارنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ قانۇنىنى يولغا قويۇشقا تىرىشقان. ئۆز تۇغقانلىرىنى ئۆلتۈرگەنلەرگە جانغا پۇل تۆلىتىش جازاسى بېرىشنى تەدرىجىي ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ قانۇنى بويىچە ئۆلۈم جازاسى بېرىشنى بەلگىلىگەن. باش كېسىش، دارغا ئېسىشتا قۇرئان پەتىۋاسىغا ئاساسلىنىدىغان قىلىقنى بىكار قىلغان. لېكىن، ۋاڭ، گۇڭ، بەگلەر شەرىئەت بويىچە خۇسۇسىي جازانى قوللىنىۋەرگەن. كېيىنكى چاغلاردا شىنجاڭنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتى قالايمىقان بولغانلىقى، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ بىر تۇتاش ئىدارە قىلىش كۈچى ئاجىزلاپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، جىنايى ئىشلار قانۇنى جەھەتتىكى ئىسلاھاتنى باشقا ئېلىپ چىقالمىغان. جەنۇبىي شىنجاڭ قاتارلىق جايلاردا جىنايى ئىشلار جىنايەتچىلىرىنى ئىسلام شەرىئىتى بويىچە بىر تەرەپ قىلىدىغان

---

[1] زۇكوتو يازغان، لىلاڭ سۈڭچۇن تەرجىمە قىلغان «شىنجاڭنىڭ XVIII-XIX ئەسىرلەردىكى ئىجتىمائىي تارىخى ھەققىدە تەتقىقات»، 2 . قىسىم.

قازىخانىنىڭ پىچىمىدىن ئۆتكەن. بۇ مەسىلىسى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تۈزۈمنىڭ مەركەزلىك ئىنكاسى ئىدى، چۈنكى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر مۇسۇلمانلار ئۇزاققىچە فېئوداللىق ئىگىلىكنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا تۇرغاچقا، ئۇلارنىڭ ئىگىلىكىمۇ ئاساسەن، دېھقانچىلىق ئىگىلىكى ئىدى، ئۇيغۇرلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. لېكىن، يەرلەرنىڭ قوشۇۋېلىنىشى ۋە مەركەزلىشىشى دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئېغىر دەرىجىدە توسقۇن بولغان، جەمئىيەتتىكى سىنىپىي بۆلۈنۈشنى كەسكىنلەشتۈرگەن. فېئوداللىق يەر ئىجارىسى، باج، ئالۋاڭ - ياساق، ھاشار ۋە جازانىخورلارنىڭ دەردىدىن جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىقتىسادى كۈندىن - كۈنگە قالاقلاشقان، ھەتتا ۋەيران بولۇشقا يۈزلەنگەن. ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ تۇرمۇشى بارغانسېرى گادايلاشقان، ئۇلار تۇرمۇشتا قىسلىپ، يەرلىرىنى سېتىشقا مەجبۇر بولغان. بىرمۇنچە كىشىلەر يەر ئىجارىسى ۋە يەر بېجىنى تۆلىيەلمەي، يەرلىرىنى كىشىگە بېرىشكە ياكى دىنىي ئورگانلارغا ھەدىيە قىلىشقا مەجبۇر بولغان.

ئىسلام شەرىئىتى فېئوداللىق دىنىي ئىگىلىكنىڭ تەرەققىي قىلىشىنى قوغدىغان. شەرىئەت بەلگىلىگەن ۋەخپە تۈزۈمى فېئوداللىق دىنىي ئىگىلىكنىڭ ئاساسىي تۈزۈمى ئىدى. " ۋەخپە " ئەرەبچە " ساقلاپ قېلىش "، " تۇتۇپ قېلىش " دېگەنلىك بولىدۇ. ئۇ ئىسلام دىنىدا " دىنىي مۈلۈك "، " دىنىي فوند "نى، يەنى شەرىئەتكە مۇۋاپىق تەسىس قىلىنغان جامائەت مۈلكى، پاراۋانلىق ئىشلىرى، خەيرىيەت تەشكىلى، خەيرىيەت فوندى قاتارلىقلارنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ ئومۇمەن مۇسۇلمانلارنىڭ ھەدىيىسى، مىراس ۋە مەسچىت، مەدرىس كىرىمىنى مەنبە قىلىدۇ. شەرىئەت ۋەخپە يەرنى ھەدىيە قىلغۇچى، ئۇنىڭدىن پايدىلانغۇچى، ئۇنى باشقۇرغۇچى، ھەدىيە قىلىنغان نەرسە، ھەدىيە قىلىش ئۇسۇلى ۋە ھەدىيە قىلىنغان مال - مۈلۈككە ئىگىدارچىلىق قىلىش، ئۇنى ئىشلىتىش ۋە بىر تەرەپ قىلىش قاتارلىقلار توغرىسىدا بىر قاتار بەلگىلىمىلەرنى چىقارغان.

قىلىش پرىنسىپىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. يېقىن ئايال تۇغقانلىنىڭ ۋارىسلىق ھوقۇقى ئېتىراپ قىلىنىدۇ؛ تەڭ دەرىجىلىك ئايال تۇغقانغا ئەر تۇغقاننىڭ يېرىم ئۈلۈشى بېرىلىدۇ. ئەگەر تەڭ دەرىجىلىك ئەر ۋارىس بولمىسا، ئايال تۇغقانغا بىر ئۈلۈش بېرىلىدۇ.

مال - مۈلۈك ۋە قەرز مەسىلىسى جەھەتتە، مۇسۇلمانلار ئوتتۇرىسىدىكى يەر - مۈلۈك ۋە قەرز جەھەتتىكى ئېلىم - بېرىم ماجىرالىرىمۇ قازىخانىدىن ئۆتكەن. جەنۇبىي شىنجاڭ دېھقانلىرىنىڭ چەك سۇلالىسى دەۋرىدىكى ھەق تەلەپ دەۋالىرىغا دائىر ھۆججەتلەر① دە شەرىئەتنىڭ ئىجراسىدىكى نۇرغۇن مەسىلىلەر ئەكس ئەتتۈرۈلگەن، ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى يەر توغرىسىدىكى ھۆججەتلەردۇر.

چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، دۆلەتنىڭ يەرگە بولغان ئىگىدارچىلىق ھوقۇقى جەھەتتە ئىسلام دىنى ئۆزىنىڭ مۇقەددەس خاراكتېرىنى يوقاتقان، شەرىئەت پەقەت يېزىلاردا يەرگە بولغان ئەمەلىي ئىگىدارچىلىقنى قوغداپ، ئىگىدارچىلىق ھوقۇقىنىڭ ھامىيسىغا ئايلانغان. فېئوداللىق خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىكنىڭ ئېھتىياجىغا ئۇيغۇنلىشىش ئۈچۈن، شەرىئەت يەر قاتارلىق خۇسۇسىي مۈلۈكلەرگە بولغان ئىگىدارچىلىق ھوقۇقىنى قوغداش توغرىسىدا ئېنىق بەلگىلىمىلەرنى چىقارغان. خۇسۇسىي يەرنىڭ ئىگىدارچىلىق ھوقۇقى مەھكىمە شەرئىي تەرىپىدىن يەر خېتى بېرىلگەندىن كېيىن قانۇنلۇق بولغان. " ئىگىدارچىلىق ھوقۇقى " مۈلۈككە بولغان مۇتلەق ۋە يېگانە باشقۇرۇش ھوقۇقى. ئىگىدارچىلىق ھوقۇقى ھەم ئىگىدارلىق ھوقۇقىنى، ھەم نەپ ئېلىش ھوقۇقىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يەرگە بولغان ئىگىدارچىلىق ھوقۇقى سېتىلىپ قولدىن - قولغا ئۆتكەندە ئۆزۈلگەن. بەزى شارائىتتا ئىگىدارچىلىق ھوقۇقىنىڭ ئالمىششى بېكىتىلگەن ھۆججەتنىڭ كۆچى ئارقىلىق ئەمەلىي ئىگىدارچىلىق ھوقۇقى ئالماشقان، بۇلارنىڭ ھەممىسى

---

① شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى دىن تەتقىقات ئورنىدىكى ۋاڭ شۇلى تۈزگەن «جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ قىسمەن ۋەسىقە ماتېرىياللىرىدىن تاللانما» دىن ئېلىندى.

(سەدىقە) دىن بولغان كىرىم (مەسچىت ئۇنىڭدىن مەلۇم نىسبەتنى، مەسىلەن، كىرىمنىڭ 30 ـ 20 پىرسەنتىنى ئالغان)؛

2. مىراسخور بالا ـ چاقىسى يوق مۇسۇلمانلارنىڭ مەسچىتكە قالدۇرغان يەرلىرى؛

3. مەسچىتنىڭ مۈلكىدىن بولغان كىرىم، مەسىلەن، مەسچىتنىڭ ئۆي ـ جاي، دۇكان، زېمىنىنىڭ ئىجارىسى، باغدىن بولغان كىرىم، چارۋىنىڭ ئاۋۇشى بىلەن بولغان كىرىم ۋە باشقىلار؛

4. جامائەتنىڭ كۆندىلىك ھەدىيەلىرىدىن بولغان كىرىم.

يۇقىرىقى كىرىم مەنبەلىرىدىن قارىغاندا، مەسچىتلەرنىڭ خىراجىتى ئاساسەن ۋەخپە كىرىمى بىلەن قامدالغان.

مازارلارنىڭ ۋەخپە مۈلكىمۇ ئىسلام دىنى ئىقتىسادىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى بولغان. ئۇ دەھرىي فېئوداللارنىڭ ھەدىيىسى، مۇسۇلمان پۇقرالارنىڭ ھەدىيىسى ۋە ئىگىسى يوق يەرلەرنى مەنبە قىلغان. مازارلارنىڭ ۋەخپە كىرىمىدىن كۆپىنچە مازارغا مەسئۇل بولغان شەيخلەر بەھرىمەن بولغان. ئۇلاردا مازارنىڭ ۋەخپە مۈلكىنى باشقۇرۇش ھوقۇقى بولۇپلا قالماستىن، ئاتا كەسپىگە ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقىمۇ بولغان.

شۇنى كۆرستىپ ئۆتۈش كېرەككى، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە جەنۇبىي شىنجاڭ جەمئىيىتىدىكى ۋەخپە يەرلەر ماھىيەتتە يەنىلا فېئوداللىق يەر ئىگىدارچىلىقىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى ئىدى، ئۇ يەرلەرنىڭ خېلى كۆپ قىسمىغا خوجا جەمەتى ۋە يۇقىرى قاتلام ئاخۇنلارغا ئوخشاش دىنىي فېئوداللار ئىگىدارچىلىق قىلغان. مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللاردا يېزىلىشىچە، " ئۇلۇغلارنىڭ قەبرىسىنى باقىدىغان شەيخلەر قەبرىگە تەۋە بولغان يەرنىڭ كىرىمىگە ئىگە بولغاچقا، ناھايىتى باي بولۇپ كەتكەن." ئېيتىلىشىچە، ئۆز ۋاقتىدا سۇتۇق بۇغراخان مازىرىنىڭ شەيخى " قەشقەردىكى ئەڭ باي ئادەم " ئىكەن. بۇ ئادەم ئاق تاغلىقلارنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە 1857 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن قەتل قىلىنغاندىن كېيىن، مۈلكى پادىشاھلىق مۈلۈك

جەنۇبىي شىنجاڭ يېزىلىرىدا ۋەخپە يەر ۋەخپە مۈلۈكلەرنىڭ مۇھىم بىر تۈرى بولغان. ئۇنىڭ كۆپ قىسمى مۇسۇلمانلارنىڭ پىتىر ـ سەدىقە ياكى ئۇمۇمنىڭ ئىشلىتىشىگە تاپشۇرۇلغان مىراس يەرلەر بولۇپ، ئاساسەن مەسچىت، مەدرىس ۋە مازارغا قارىغان. يەر ۋەخپە قىلىشقا دائىر ھۆججەتلەرنىڭ بىر مۇنچىسىدا يەردىن باشقا، يەردىكى ئۆي ـ ئىمارەت، دۇكان، دەل ـ دەرەخ قاتارلىق مۈلۈكلەرنىڭمۇ ۋەخپە قىلىنغانلىقى ئىزھار قىلىنغان.

بۇ يەر ـ مۈلۈكلەر "گۆرۈ قويۇلغان ياكى رەنىگە بېرىلگەن نەرسىلەر ئەمەس"، ۋەخپە يەرنى "ئېلىش ـ سېتىشقا، گۆرۈ قويۇشقا، ۋارىسلارغا بۆلۈپ بېرىشكە بولمايدۇ. قىسقىسى، ھېچقانداق يول بىلەن ئۆزگەرتىشكە بولمايدۇ".① ئۇنىڭ ئۈستىگە، ھەدىيە قىلغۇچى ئۆزىنىڭ ۋە ئۇرۇق ـ ئەۋلادىنىڭ ئۇ يەر ـ مۈلۈككە ئىگىدارچىلىق قىلىش ھوقۇقىدىن مەڭگۈ مەھرۇم بولغانلىقى، ئۇنى باشقا كىشىنىڭ ئىگىلىۋېلىشىغىمۇ بولمايدىغانلىقىنى بايان قىلغان. لېكىن، ۋەخپە يەر ئۇمۇمنىڭ مۈلكى بولسىمۇ، ئۇنى ئىجارىگە بېرىشكە، ئىجارىگە ئېلىش ھوقۇقىنى ئۆتۈنۈپ بېرىشكە يول قويۇلغان. ئەمەلىي ئەھۋال مۇرەككەپ بولغانلىقى، ۋەخپە يەر توغرىسىدىكى ماجىرا كۆپ بولغانلىقى ئۈچۈن، بەزى ئېتىقادچىلار يەرنى ۋەخپە قىلىپ نۇرغۇن يىل ئۆتكەندىن كېيىن ۋەخپە يەرنىڭ تەۋەلىكىنى قەيت قىلىپ قايتىدىن ۋەسىيەت يازغان. بەزى يەرلەرنىڭ ھەدىيە قىلغۇچىسى ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ تۇغقان ۋارىسلىرى ھەدىيە قىلىنغان كۆچمەس مۈلۈكنى ئېتىراپ قىلىدىغانلىقى، ئۇ مۈلۈكنىڭ ئۆزى بىلەن ئالاقىسى يوقلۇقى ھەققىدە قايتىدىن ھۆججەت بەرگەن.

ۋەخپە كىرىمى ئىسلام دىنى تەشكىلاتلىرىنىڭ ۋە مەدرىس، مەسچىت، مازارلارنىڭ مۇھىم مالىيە مەنبەسى بولغان. ئۇيغۇر مەسچىتلىرىنىڭ خىراجىتىنىڭ مەنبەسى ئادەتتە مۇنداق نەچچە تۈرلۈك بولغان:

1. ھېيت ـ ئايەم، رامىزان، جۈمە نامازلىرىدا جامائەتتىن چۈشكەن پىتىر

---

① «جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ قىسمەن ۋەسىقە ماتېرىياللىرىدىن تاللانما».

4 - بۆلۈم ئىسلام مەدەنىيىتى ۋە دىنىي سەنئەت

ئىسلام دىنى مائارىپى، كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، ئىسلام مەدرىسلىرى قەدىمكى زاماندا ئۇيغۇر مۇسۇلمانلارنىڭ مەدەنىيەت، مائارىپىنىڭ ئاساسىي شەكلى، شۇنداقلا دىنىي تەتقىقات ئېلىپ بېرىش، دىنىي خادىملارنى يېتىشتۈرۈش، دىنىي ئېتىقاد، دىنىي پائالىيەتلەرنى تەمىن ئېتىشنىڭ زۆرۈر ئۇسۇلى ئىدى. چەك سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، جەنۇبىي شىنجاڭدا بەگلىك تۈزۈمىنى ساقلاپ قالغاندا، مۇتەئەسسىپ بەگ (كىتاب - دەستۇرلارنى، ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان بەگ)، زابىت مۇقتاب بەگ (ئوقۇتقۇچىلار، كۇتۇپخانا ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان بەگ)، چوكچىيوپ بەگ (بالىلار مائارىپىنى باشقۇرىدىغان بەگ) قاتارلىق ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان، دىنىي مائارىپقا مەسئۇل بولىدىغان مەنسەپ - ۋەزىپىلەرنى ساقلاپ قالغان. دىنىي مەكتەپلەردە باشلانغۇچ دىنىي تەربىيە ئېلىپ بارغاندا، نولىسى مەسچىت قارمىقىدا بولغان. ئۇنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرى ئاخۇن دېيىلگەن، بەزىدە خەلپەت دېيىلگەن. ئۇلارنىڭ ئوقۇتۇش ئەھۋالى چەك سۇلالىسى دەۋرىدىكى «غەربىي يۇرت نەزملىرى» دىكى «ئاقارتىش» دېگەن شېئىردا تەسۋىرلەنگەن:

"تەلپۈنگەچكە مەرىپەتكە ئەزەلدىن،
ياشلىقىنى بېغىشلايدۇ ئوقۇشقا.
تالىپ بالىلار باش كۆتۈرمەي تاختىدىن،
دەرەخ تۈۋىدە ساۋاق ئالار خەلپەتتىن."

بۇنىڭغا مۇنداق ئىزاھ بېرىلگەن: "كىشلەر چوڭ بولىدۇ، ساۋاتلىق، قۇرئان ئوقۇيالايدىغانلار ھۆرمەتلىنىدۇ. ھەممىلا ئادەم بالىلىق دەۋرىدىلا ئوقۇيدۇ، دىنىي مەرىپەتچىلەر ئاخۇن دېيىلىدۇ، ئۇ ئۇستاز دېگەنلىك بولىدۇ ... دەرسخانىلار مەسچىت يېنىدا ياكى موللىلارنىڭ ئۆيىدە بولىدۇ، ئۇستەل بولمايدۇ. ئۇستازمۇ، شاگىرتلارمۇ يەردە ئولتۇرىدۇ. يان تەرەپتە بىر - ئىككى

قىلىنىپ دۆلەت خەزىنىسىگە ئېلىنغان. ئۇنىڭدىن نۇرغۇن يەر، بىر نەچچە قورۇ - جاي ۋە نۇرغۇن ئاشلىق قالغان. يەرلىك كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇنىڭ يەنە نەچچە ئون مىڭ يامبۇسى بار ئىكەن[1].

ئۇيغۇرلاردا "شەرىئەتنىڭ مىڭ بىر پۇتىقى بار"، "قانۇندىن بىرسىلا بار، ئۇنىڭغا يېتىشنىڭ يولى كۆپ" دېگەن گەپ بار. قازىخانىلار ۋاڭ، گۇڭ، بەگلەر، فېئودال خوجا ۋە دەھرىي پومېشچىكلارنىڭ مەنپەئىتىنى قوغداش ئۈچۈن، كۆپ ھاللاردا شەرىئەتنى خالىغانچە ئىزاھلىغان. ۋەخپە يەر تۈزۈمى شەرىئەتتە بەلگىلەنگەن بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە، ۋەخپە يەرلەر فېئوداللىق يەر ئىگىدارچىلىقىنىڭ تەركىبىي قىسمىغا ئايلىنىپ قالغان، ۋەخپە يەرلەرنى كۆپ ھاللاردا ئىشان، شەيخ، ئاخۇن قاتارلىقلار ئىگىلىۋالغان، باشقۇرغان ۋە ئىجارىگە بەرگەن.

---

① «چوقان ۋەلىخانوۋ تاللانما ئەسەرلىرى»، رۇسچە نەشرى، 517 - بەت.

مەدرىسىنىڭ ئۇدۇل تەرىپىدە ئۈچ ئېغىز دەرىسخانا، قوشۇمچە نامازخانا، ئۇنىڭ ئاشقىرىسىدا قىش، ياز كۈنلىرى ناماز ئوقۇيدىغان ئۈچ ئېغىز نامازخانا، ئىككى تەرىپىدە مۇدەررىس، قارىيلارنىڭ ياتىقى بار ئىدى. ھەربىر ھۇجرا ئىچكىرى - تاشقىرى ئىككى ئېغىز ئىدى. ئۇنىڭ قۇرۇلما شەكلىنى باشقا مەدرىسلەر ئۈلگە قىلغان. يەكەن شەھرىدە چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە دىنىي مەكتەپ، مەدرىس بىناسىدىن جەمئىي 62 سى بولۇپ، ئۇنىڭ 29 ى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىغىچە ئوبدان ساقلانغان. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ داڭلىقى ئالتۇنلۇقۇم مازىرىدىكى ئاق مەدرىس ئىدى، بۇ مەدرىسنى 1661 - يىلى خان خوجا سالدۇرغانىدى. كۇچادا ئەرشىدىن خانىقاسىدىكى مەدرىس ئەڭ داڭلىق ئىدى.

مەدرىستە ئادەتتە مۇنداق خادىملار بار ئىدى:

مۇدىر (ئاخۇن دەپ ئاتىلىدۇ)

مۇدەررىس

مۇتىۋەللى

جارۇبكەش

مەدرىسىنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى " تالىپ " دېيىلەتتى (ئەرەبچە بىلىم تەھسىل قىلغۇچى دېگەنلىك بولىدۇ).

مەدرىستە ئەرەب تىلى، پارس تىلى، ئىلىم ئەلكالام، قۇرئان تەپسىرى، ھەدىس، ئىسلام تارىخى ۋە ئاسترونومىيە، جۇغراپىيە، ھېكمەت، ئەدەبىيات - سەنئەت دەرسلىرى ئۆتۈلگەن. ھەربىر مۇدەررىسىنىڭ مۇئەييەن دەرسخانىسى بولغان. ئوقۇغۇچىلار مەلۇماتىغا قاراپ سىنىپقا ئايرىلغان. بىر سىنىپتا ئادەتتە بەشتىن 30 غىچە بالا بولغان. ئۇلار دەرسخانىغا كىرگەندىن كېيىن، مۇئەللىمنى چۆرىدەپ ئولتۇرۇپ دەرس ئاڭلىغان، بەزىدە ئوقۇغۇچى بىلەن ئوقۇتقۇچى ئوتتۇرىسىدا مۇزاكىرە بولغان. ئوقۇش مۇددىتىنىڭ چېكى يوق ئىدى. 20 يىل ئوقۇپ مەدرىس دەرسلىرىنى تۈگەتكەن ئادەم " داموللا " دېگەن نامنى ئالاتتى. شىنجاڭنىڭ ئۇيغۇرلار رايونىدىكى دىنىي مائارىپنىڭ خىراجەت مەنبەسىگە كەلسەك، ئادەتتىكى دىنىي مەكتەپلەر ئوقۇغۇچىلار ۋە

پاكار ئۇستەل بولىدۇ. ياز كۈنى دەرەخ تۈۋىدە ئولتۇرمايدۇ، كىتابنى قولغا ئېلىپ يۈرۈپ ئوقۇيدۇ. مەكتەپكە كىرگەنلا بالىنىڭ قولىدا بىردىن تاختا ياكى قوي، كالىنىڭ تارغىقى بولىدۇ، ئاخۇن ئۇنىڭغا ئوقۇيدىغان دەرسنى يېزىپ بېرىدۇ. ساۋاقنى ئوقۇيالمىغان بالىلارنىڭ پۇتىنىڭ ئالقىنىغا يۇلغۇن چىۋىق بىلەن ئۇرىدۇ. خەقنىڭ ئېيتىشىچە، يۇلغۇن پەيغەمبەردىن قالغان بولۇپ، ئۇ ئادەمنىڭ ئەقىل - ھوشىنى ئاچارمىش، ئېسىدە چىڭ تۇرارمىش، پۇتنىڭ ئالقىنىغا ئۇرغاچقا جاراھەتلەنمەيدىكەن. خەلپەتنىڭ ئالىدىغان پەيشەنبىلىكمۇ ناھايىتى ئاز ئىكەن. ئىلگىرىكى يىللاردا جەنۇبتىكى سەككىز شەھەردە بىر ئوقۇغۇچى ھەپتىدە بىر پۇل بېرىدىكەن، ھېيت - ئايەمدە نان، پوشكال ئاپىرىپ بېرىدىكەن[1]».

دەرس تەسىس قىلىش جەھەتتە، باشلانغۇچ دىنىي مەكتەپلەردە ئومۇمەن يەتتە خىل دەرس بولغان : (1) ئىسلام دىنىي مۇراسىملىرى، خەتمە قۇرئان قىلغاندا ئوقۇلىدىغان ئايەتلەر ۋە ئۇنىڭ يەشمىسى؛ (2) ئەرەب ئېلىپبەسى؛ (3) «قۇرئان» دىن تاللانما؛ (4) «قۇرئان»نى سۈۋارى ئوقۇش؛ (5) «سوپى ئاللايار» (دىنىي شېئىر)؛ (6) «نەۋائىي» (دىنىي شېئىر)؛ (7) «خوجا ھاپىز» . باشتىكى تۆت دەرس ئەرەبچە، 5 -، 6 - دەرس تۈركچە، 7 - دەرس پارسچە ئىدى، ھەممىنى ئوقۇپ بولغاندا ئوقۇش پۈتتۈرگەن ھېسابلىناتتى.

مەدرىس ئالىي بىلىم يۇرتى بولۇپ، بەزىلىرى مەسچىت، خانىقا ۋە مازارنىڭ قارمىقىدا بولغان، كۆپى مۇستەقىل ئىدى. قەشقەر ئىسلام مەدەنىيەت، مائارىپىنىڭ بۆشۈكى دېگەن ئاتاققا ئىگە ئىدى. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، قەشقەر شەھرىدە 17 مەدرىس بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە خانلىق مەدرىس بىلەن قازانچى مەدرىس ئۇنىۋېرسال ئالىي بىلىم يۇرتى ئىدى. ئۇنىڭ چوڭ مەسچىتلەرنىڭكىگە ئوخشاش ھەيۋەتلىك دەرۋازىسى بار ئىدى. خانلىق

---

[1] ۋۇ ئەيچېن تۈزگەن «ھەرقايسى دەۋرلەردىكى غەربىي يۇرت شېئىرلىرى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1982 - يىل نەشرى، 286 - بەت. "جەنۇبتىكى سەككىز شەھەر" تىپانشانىڭ جەنۇبىدىكى قەشقەر، يېڭىسار، يەكەن، خوتەن، ئۇچتۇرپان، ئاقسۇ، كۇچا، قاراشەھەر قاتارلىق سەككىز شەھەرنى كۆرسىتىدۇ.

سەۋىيىلىك ئاتاقلىق پەيلاسوپلار، تىلشۇناسلار، ئەدىب، شائىرلار، تارىخشۇناسلار ئۇزۇلمەي يېتىشىپ چىققان.

قاراخانىيلار دەۋرىدە ھۈسەيىن بىننى خەلەف قەشقەرى، مەھمۇد قەشقەرى «دىۋانۇ لۇغاتىت ـ تۈرك» تە ئۇستازىم دەپ ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئالغان شەيخ زاھىد ھۈسەيىن بىننى خەلەف قەشقەرى ھەمدىيە مەدرىسىدە ئۇزۇن مۇددەت مۇدەررىسلىك قىلىپ داڭق چىقارغان، ئۆز دەۋرىنىڭ مەشھۇر ئالىمى، يازغۇچىسى، ئەرەب تىلشۇناسلىقى بويىچە چوڭقۇر مەلۇمات ئىگىسى دەپ شۆھرەت قازانغان. ئۇ يېتىشتۈرگەن نۇرغۇن ئالىملار قۇرئاننى تەپسىرلەپ، ھەدىسنى شەرھلەپ ۋە شەيخۇلئىسلام، قازى قۇززات بولۇپ داڭق چىقارغان. «قۇتادغۇبىلىك» تەقدىم قىلىنغان قاراخانىيلار ھۆكۈمرانى بۇغراخان ئەبۇ ئەلى ھەسەن زامانىسىدا شەيخ ئىمام ئەبۇ بەكرى مۇھەممەد يېتىشكەن ئالىم بولۇپ، خانلىق تەرىپىدىن خانلىقنىڭ شەيخۇلئىسلام قازىسى قىلىپ تەيىنلەنگەن. جامالىدىن قەشقەرى قاراخانىيلار دەۋرىدە ئۆتكەن داڭلىق مۇدەررىسلەرنىڭ بىرى بولۇپ، كەڭ مەلۇمات ئىگىسى ئىدى. ئۇ قەشقەردە نۇرغۇن ئالىملارنىڭ ئۇستازى بولغان، ئىمادىدىن قەشقەرى قەشقەر " ساچىيە مەدرىسى " دە يېتىشىپ چىققان، ئۇ شۇ مەدرىسىنىڭ مۇدەررىسى بولغان، تىبابەت ساھەسىدە ئۆز دەۋرىدە بەك زور ئابروي قازانغان، ئۇنىڭ «شەرھى ئەلقانۇن» دېگەن ئەسىرى قاراخانىيلار خانلىقى تەرىپىدىن دۆلەتنىڭ ساقلىقنى ساقلاش دەستۇرى قىلىنغان. ئۆز دەۋرىنىڭ ئاتاقلىق مۇدەررىسى ۋە تارىخچىسى ئەبۇلنەتۇھ، ئابدۇغوپۇر، ھۈسەيىن ئەلئەلماي قەشقەرى نۇرغۇن شاگىرت تەربىيىلىگەن، قاراخانىيلار تارىخى ھەققىدىكى «قەشقەر تارىخى» ۋە «ئۇستازلارنىڭ توپلانغان جايى» ناملىق ئەسەرلىرى بىلەن تونۇلغان.

ئاتاقلىق ئالىم جامال قارشى ئۆز دەۋرىدىكى قەشقەرنى " ئىسلام دىيارى، ئەزىزلەر يۇرتى، مەشھۇر زاتلارنىڭ پائالىيەت مەركىزى، ئېسىلزادە ئەمىرلەرنىڭ ماكانى، ئۇلۇغ ئالىملار تۇغۇلۇپ ئۆسكەن شەھەر بولۇپ، قەشقەر ئۆز دەۋرىدە بەك ئاۋات شەھەر بولغان " دېگەن.

ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئاتا - ئانىسى ئاخۇننىڭ تۇرمۇش خىراجىتى ئۇچۇن بەرگەن پۇلغا تايانغان، مەدرىسلەرنىڭ كۆپ مىقداردىكى مائارىپ خىراجىتى ئاساسەن ۋەخپە يەر، ۋەخپە مۈلۈكلەردىن كەلگەن. مەدرىسلەرنىڭ يەر - مۈلكىنىڭ كۆپ قىسمىنى دەھرىي ۋە دىنىي فېئوداللار، ئاددىي مۇسۇلمانلار ھەدىيە قىلغان. مەدرىس قۇرۇدىغان ۋاقىتتا، " مەدرىس قۇرغۇچى بىر يۇرۇش ئىمارەت ۋە بىر ئۆلۈش يەر بېرىدۇ، يەرلىك ھۆكۈمەت يەر خېتىنى ئېتىراپ قىلىپ، قول قويۇپ تامغا باسقاندىن كېيىن، بەلگىلەنگەن مۇدىر ياكى ئاخۇنغا تاپشۇرۇپ بېرىدۇ. مۇتىۋەللى ھەر يىلى يەردىن كىرگەن كىرىمنى يىغىپ ئاخۇنغا تاپشۇرىدۇ. ئاخۇن ئۇنى ئون ئۆلۈشكە بۆلۈپ، ئومۇمەن مۇنداق ئادەت بويىچە تەقسىم قىلىدۇ: يەنى تۆت ئۆلۈشنى ئاخۇن ياكى مۇدەررىسكە، بىر ئۆلۈشنى مۇتىۋەللىگە بېرىدۇ. بىر ئۆلۈشنى رېمونت ئۈچۈن ئىشلىتىدۇ، تۆت ئۆلۈشى جارۇبكەشكە بېرىلىدۇ، بەزىدە ئوقۇغۇچىلارغىمۇ بېرىلىدۇ"[1] . بۇ يەردە شۇنى چۈشەندۈرۈپ ئۆتۈش كېرەككى، قاراخانىيلار دەۋرىدىن تارتىپ سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىگىچە بولغان تارىخىي دەۋردە ئىسلام مائارىپىغا ئاساس سالغان مەدرىسلەر چوڭ رول ئوينىغان. قاراخانىيلار دەۋرىدىكى " ساچىيە مەدرىسى "، " مەھمۇدىيە مەدرىسى "، ئاتۇشتىكى " سۇتۇق بۇغراخان مەدرىسى "، سەئىدىيە دەۋرىدىكى " رەشىدىيە مەدرىسى "، " خانلىق مەدرىس " ۋە قەشقەردە ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ قۇرۇلغان " خانلىق مەدرىس "، " ئوردا ئالدى مەدرىسى " قاتارلىق 17 مەدرىس شۇ دەۋردە چوڭ رول ئوينىغان، بۇ مەدرىسلەردە نۇرغۇن ئالىملار مەيدانغا كەلگەن. مەدرىسلەردە ئىلىم تەھسىل قىلىپ باش كۆتۈرۈپ چىققان نۇرغۇن ئالىملار قابىلىيەتلىك، ئىقتىدارلىق ئەربابلار بولۇپ يېتىشىپ، ئۆز خىزمىتى ئارقىلىق ئۇيغۇر مائارىپىنىڭ قۇرغۇچىلىرى ۋە مۇتەخەسسىسلىرىگە ئايلانغان. ئىلىم ساھەسىدە تونۇلغان ئالىملار مۇدەررىس بولغان مەدرىسلەردە يۇقىرى

---

[1] ئىبنى ئىلياس ئىزاھلىغان، شاۋ ئىنگلىزچە ئۆزۈندە ئېلىپ تەرجىمە قىلغان «خوجىلار تەزكىرىسى» نىڭ قوشۇمچە قىسمى. «مىللەتلەر تارىخىدىن تەرجىملەر»، 8 - سان.

ئەھمىدى، نۇرىدىن ئابدۇۋاھىت، زوھۇرى، شەمشىدىن ئەلى، مەۋلانە مۇھەممەد رازى قاتارلىقلارنى، ھەدىسشۇناسلاردىن ئاخۇن موللا ئالەم يەركەندى، موللا ئارىپ، مەۋلانە ناتى، ھەيدەر مىرئاخۇن، موللا ئابدۇلھېمىت قەشقەرى، موللا سايىم يەركەندى، موللا شۇكۇر يەركەندى قاتارلىق كىشىلەرنى كۆرسىتىش مۇمكىن.

كېيىنكى دەۋردە ۋە يېقىنقى زاماندا ئۇيغۇر شائىرلىرى، يازغۇچىلىرى، تارىخچىلىرى ۋە ھەدىسشۇناسلىرى تېخىمۇ كۆپلەپ يېتىشىپ چىققان، بۇنىڭغا مۇھەممەد ئىمىن خوجام قۇلى خىرقىتى (1634—1724 - يىللار)، مۇھەممەد ئابدۇللا خاراباتى (1638—1724- يىللار)، مۇھەممەد موللا سىدىق زەلىلى (1676—1713 - يىللار)، خوجا جاھان ئەرشى (1685—1756 - يىللار)، سالاھى (؟—1742 - يىللار)، سادايى (؟—1752 - يىللار)، ئابدۇرېھىم نازارى (1770—1848 - يىللار)، موللا شاكىر (؟—1805 - يىللار)، غېرىبى، تۇردۇش ئاخۇن كاتىپ (1802—1862 - يىللار)، موللا بىلال نازىم (1823—1899 - يىللار)، موللا مۇسا سايرامى (1836—1917 - يىللار)، موللا سابىرناقىس (1840—1900 - يىللار)، تەجەللى (1848—1927 -يىللار)، خەستە ئابدۇللا ئاخۇن يەركەندى (1854—1907 - يىللار)، ئابدۇللاھاپىز ئېلى (1875—1956 - يىللار)، قارى مەھمۇت خوتەنى (؟—1910 - يىللار)، موللا داۋۇت قارغىلىقى (؟—1890 - يىللار)، ئابدۇجېلىل داموللا ھاجىم (1895—1937 - يىللار)، شاھىد مۇھەممەد روزى لوپى (1907—1978 - يىللار) قاتارلىقلارنى، XVIII ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئۆتكەن ئاتاقلىق شائىر، تەرجىمىشۇناسلاردىن مەھزۇن، مىسكىن موللا ھەيدەر، نۆبىتى، قەلەندەر، سەبۇرى ھۇسەيىن، مۇھەممەد سادىق قەشقەرى، گۇمنام، مۇھەممەد تۆمۈر يەركەندى، خامۇش ئاخۇن يەركەندى، ئۆمەر باقى يەركەندى، موللا يۇنۇس يەركەندى، سېيىت مۇھەممەد قاشى، زىيائى، نورۇز ئاخۇن كاتىپ قەشقەرى، موللا سىدىق يەركەندى، موللا مۇھەممەد نىيازى، موللا قۇربان، موللا نىياز خوتەنى، XIX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ئۆتكەن، مۇدەررىسلىكتە نامى چىققان ۋە قازى

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىدا، يەكەن شەھىرىدىكى ئىككى مەدرىسىنىڭ 3670 پاتمان ۋەخپە يېرى بولۇپ، مەدرىسلەرنىڭ يىللىق ئومۇمىي كىرىمى 400 يامبۇغا يەتكەن. قەشقەردىكى خانلىق مەدرىسىنىڭلا 6000 مو ۋەخپە يېرى بولغان. قەشقەردىكى 15 تەك مەدرىسىنىڭ ۋەخپە يەردىن قىلغان يىللىق كىرىمى 190 مىڭ چارەك ئاشلىققا يەتكەن. مەدرىسلەر ئۆز چىقىمىنى ۋەخپە كىرىمى بىلەن قامدىغان.

ئىسلام دىنى ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت، سەنئىتىگىمۇ مۇھىم تەسىر كۆرسەتكەن. بۇنداق تەسىر كالىنىدارچىلىق، يېزىق ۋە ئادەتتىكى ئەسەرلەردىلا ئىپادىلىنىپ قالماستىن، مۇزىكا، ئۇسسۇل، ھۈنەر - سەنئەت ۋە بىناكارلىق سەنئىتىدىمۇ ئەكس ئەتكەن.

ئىسلام ئىراسى "ھىجرىيە" دېيىلىدۇ، بۇ ئەرەبچە "al—Hijrah"نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇپ، " كۆچۈش " دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. مىلادى 639 - يىلى خەلىپە ئۆمەر مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ مەككىدىن مەدىنىگە كۆچكەنلىكىدىن ئىبارەت زور تارىخىي ۋەقەنى خاتىرىلەش ئۈچۈن ئىسلام ئىراسىنى شۇ يىلدىن باشلاشنى، ئەرەبلەرنىڭ قەمەرىيە يىلىنىڭ 1 - كۈنى (مىلادى 622 - يىل 7 - ئاينىڭ 16 - كۈنى) نى ھىجرىيە تۇنجى يىلىنىڭ 1 - كۈنى قىلىشنى بەلگىلىگەن. ئىسلام كالىنىدارى پۈتۈنلەي قەمەرىيىگە مەنسۇپ، ئايلارنى ھېسابلاش ئۇسۇلى باشقىلارغا ئوخشىمايدۇ، يېڭى ئاي كۆرۈنگەن كۈننى ئاي بېشى ھېسابلايدۇ. ئاي ھېسابى توغرىسىدا ئۆزىنىڭ بەلگىلىمىسى بار، تاق ئاي 30 كۈن بولۇپ، چوڭ ئاي ھېسابلىنىدۇ، لېكىن ھەر ئىككى - ئۈچ يىلدا 12 - ئاينىڭ ئاخىرىدا بىر كەبىسە كۈن بولىدۇ، شۇڭا ئادەتتىكى يىل، چوڭ يىل دەپ ئايرىلىدۇ. ئادەتتىكى يىل 354 كۈن، چوڭ يىل 355 كۈن بولىدۇ. جۇڭگو، غەرب كالىنىدارلىرىغا سېلىشتۇرغاندا، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 32 يىلدا بىر يىل ئېشىپ چىقىدۇ. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، ئۇيغۇرلار ئىسلام كالىنىدارىنى ئومۇميۈزلۈك قوللانغان، لېكىن " يىلنى 12 مۆچەل بويىچە①"، يەنى 12 مۆچەل بەلگىسى بولغان 12 ھايۋان بويىچە

① «ئۇيغۇر تەزكىرىسى»، 2 - جىلد.

قۇززات كالان دەپ شۆھرەت قازانغان قەشقەر ئۆلىمالىرىدىن قازى موللا ئىسلام داموللا (ئاتۇشى)، موللا سابىت داموللا (ئاتۇشى) (ۋاپاتى ھىجرىيە 1333- يىلى، مىلادى 1914- يىلى) ئوبۇلقاسىم داموللا، موللا ئابدۇغوپۇر داموللا (ئاتۇشى)، ئەھمەد خوجا داموللام، مۇھىددىن مەخدۇم، مامۇت سوپى ئاخۇنۇم، ئابدۇقادىر قازى كالان، ھامۇت ھاجى ئەلەم ئاخۇنۇم، شەمشىدىن داموللا (ئاتۇشى)، مەھمۇد ئاخۇن داموللا (ئاتۇشى)، موللا مۇھەممەد شېرىپ خەلپىتىم، قازى كالان موللامىر مۇھەممەد ئاخۇنۇم، ئابدۇقادىر داموللا بىننى ئابدۇۋارىس (ئاتۇشى) (1862 — 1924 - يىللار)، يەكەندىن قازى كالان زىيائىددىن داموللا، موللا قاسىم ئاخۇن ئەلەم، موللانىئمان ئاخۇنۇم قازى كالان، ئاقسۇدىن شەمشىدىن ئەلەم ئاخۇنۇم، موللا ئابدۇلباقى ھاجى مۇپتى، كۇچادىن موللا ئوسمان ئاخۇنۇم، سېيىت بۇرھانىدىن قازى كالان، يۇسۇپ ئاخۇنۇم قاتارلىق كىشىلەرنى كۆرسىتىش مۇمكىن. ئابدۇقادىر داموللا قەشقەردە شەيخۇلئىسلام ئۆلىمالىرىدىن موللا ئىسلام داموللىنىڭ قولىدا ئىلىم تەھسىل قىلغاندىن كېيىن، بۇخاراغا بېرىپ، ئىلمى ئەرەبىيە ۋە ئەرەب، پارس تىللىرى بويىچە ئالىي مەلۇمات ئېلىپ، زور ئالىم بولۇپ يېتىشكەن. كېيىنكى ۋاقىتتا قەشقەرگە قايتىپ، ئۆمۈر بويى مۇدەررىسلىك قىلىپ شۆھرەت قازانغان. ئۇ ھاياتىدا «ئاقائىد زۆرۈرىيە»، «ئىبادات ئىسلامىيە»، «ئىلمي تەجۋىد»، «سەرپ»، «نەھۋى»، «مۇپتاھىل ئەدەب»، «تەلىم سەبىيان»، «نەسھەتى ئامما»، «ئىلمى ھېساب»، «جاۋاھىرۇل ئىقان» قاتارلىق مەشھۇر ئەسەرلەرنى يازغان، ئابدۇقادىر داموللام يەنە تالانتلىق شائىر ۋە نەزەرىيىچى ئىدى. ئۇنىڭ يازغان شېئىرلىرى يۇقىرى ماھارەتكە ئىگە ئىدى. ئۇ ئەرەب تىلىدا «جاۋاھىرول ھىقان» دېگەن مەشھۇر داستاننى يازغان. يۇقىرىقى مۇتەپەككۇرلار، ئالىملار ئىسلام ئىلمىدا تەپسىر، فىقھى، ئەدەبىيات، پەلسەپەگە ئائىت نۇرغۇن قىممەتلىك ئەسەرلەرنى يېزىپ، مۇدەررىس بولۇپ تالىپ تەربىيىلەپ، نۇرغۇن ئالىملارنى يېتىشتۈرۈپ، ئىنسانىيەتنىڭ ئورتاق مەدەنىيىتىگە ھەسسە قوشقان.

بولغان، ئىسلام، تۈرك مۇزىكىسى غەربىي يۇرت مۇزىكىسىنىڭ يادروسى بولۇپ قالغان. ئۇنىڭ ئۇيغۇرلار رايونىدىكى كونكرېت ئىپادىسى شۇكى، مۇقام مۇزىكىسىنىڭ قېلىپلىشىشىغا ئەگىشىپ، ئەرەب ئەدەبىياتىنىڭ ئارۇز ۋەزنى (ئۇزۇن - قىسقا بوغۇملارنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن ۋەزىن) مۇقام تېكىستلىرىدە كۆپرەك ئىشلىتىلىدىغان بولغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە پارسچە، ئەرەبچە سۆزلەر كۆپ قوبۇل قىلىنغان. " بۇ ئۆزگىرىش ئىسلاملىشىش، تۈركلىشىشنىڭ نەتىجىسى ئىدى[1]". مۇقام مۇزىكىسىنىڭ قېلىپلىشىشى ئارقىسىدا ئۇسسۇل بىلەن مۇزىكا ئورگانىك هالدا بىرلىشىپ كەتكەن. دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، سوپىزمنىڭ ئەۋج ئېلىپ كېتىشى ئۇيغۇر ئۇسسۇللىرىنىڭ قېلىپلىشىشىغا خېلى تەسىر كۆرسەتكەن. سوپىزم نەقشبەندىيە مەزهىپىنىڭ زىكىر سالغاندا مۇزىكىغا ماسلاشتۇرۇپ ئوينايدىغان ساماسى تەدرىجىي تەرەققىي قىلىپ خەلق ئۇسسۇللىرىنىڭ ئالاهىدە بىر خىل شەكلىگە ئايلانغان هەم مەشرەپكە قوبۇل قىلىنىپ، تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا كەڭ تارقالغان. سوپىزمنىڭ ساماسىغا چىستىيەنىڭ كاۋالى (دىنىي مۇزىكا) ئۇسلۇبىمۇ مەلۇم تەسىر كۆرسەتكەن.

ئۇيغۇرلار هۈنەر - سەنئەت ۋە گۈزەل سەنئەت جەهەتتە ئىسلام دىنىنىڭ بۇتقا چوقۇنۇشقا قارشى ئەنئەنىسىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىغاچقا، گۈل - سىزىقچىلار بىلەن بېزەشنى ئاساس قىلغان. قاشتېشى، مىس ئويمىچىلىقىدا، گىلەم، دوپپا، شايى - ئەتلەس، بوياقچىلىق قاتارلىقلاردا جانلىق، رەڭدار، مەهەللىۋى پۇرىقى قويۇق ۋە مىللىي ئالاهىدىلىكى كۈچلۈك بولغان گۈل نۇسخىلىرى، گېئومېترىك گۈل نۇسخىلىرى، تەبىئەت مەنزىرىلىرى ۋە مەسچىت، مەدرىس، مازار سۈرەتلىرى كۆپ ئىشلىتىلگەن. ئۇيغۇرلار بۇنداق هۈنەر - سەنئەت ۋە گۈزەل سەنئەت ماهارەتلىرىنى دىنىي قۇرۇلۇشلارنى بېزەشكىمۇ ئىشلەتكەن. مەسىلەن، مەسچىت، خانىقا، مازار قۇرۇلۇشلىرىدىكى مىللىي ئالاهىدىلىككە ئىگە ئويما، گەج قاپارتما، كاهىش، گۈللۈك خىش ۋە شەكىللىك

---

① جۇجىڭباۋ يازغان «يىپەك يولىدىكى مۇزىكا مەدەنىيىتى»، 266 - بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1988 - يىل نەشرى.

هېسابلايدىغان قەدىمكى ئەنئەنىسىنىمۇ ساقلىغان. خەلق ئىچىدە 12 هايۋان بويىچە هېسابلايدىغان، " يەكەن كالېندارى " دەپ ئاتىلىدىغان كالېندار قوللىنىلغان.

يېزىق جەھەتتە قاراخانىيلار دەۋرىدە ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا، ئەرەب ئېلىپبەسى بىلەن يېزىلىدىغان قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى قوللىنىلغان. XIV ئەسىرگە كەلگەندە، كۆپلىگەن ئەرەب، پارس سۆزلۈكلىرىنى قوبۇل قىلىش ئاساسىدا شەكىللەنگەن چاغاتاي تىلى قوللىنىلغان. مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، ئىسلام دىنىنىڭ ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا ئومۇملىشىشىغا ئەگىشىپ، دىنىي ۋە سىياسىي ئېھتىياج تۈپەيلىدىن، بۇرۇن شىنجاڭنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغان رايونلاردىكى ئۇيغۇرلار قوللانغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئورنىنى ئەرەب يېزىقى ئالغان. «ئۇيغۇر تىلى تەزكىرىسى» دە: "ئۇيغۇر يېزىقىدا 24 ھەرپ، 29 تاۋۇشنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن جۈملە هاسىل بولىدۇ[①]" دېيىلگەن. «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دە: چاغاتاي يېزىقىنىڭ ئۆزگىرىشىدىن هاسىل بولغان 29 ھەرپلىك «ئۇيغۇر يېزىقى» دېيىلگەن. بۇ چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار يېزىقىنىڭ ئەرەبچە يېزىققا كۆچۈپ بولغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

ئىلىم - پەن، مەدەنىيەت جەھەتتە، «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»دە ئۇيغۇرلاردا تارىخ، يېزىق، دىنىي ئەسەر، دورىگەرلىك، دېھقانچىلىق، هاۋارايىغا ئوخشاش كىتابلاردىن "بىرنەچچە يۈز خىل كىتاب" نىڭ بولغانلىقى، ئادەتتىكى ئومۇمىي بىلىم كىتابلىرىغا كۆپىنچە ئىسلام دىنىنىڭ ئىدىيىسى سىڭگەنلىكى خاتىرىلەنگەن.

ئىسلام دىنىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ سەنئىتى، مەدەنىيىتىگە كۆرسەتكەن تەسىرىنى ئالدى بىلەن مۇزىكا، ئۇسسۇلدىن كۆزىتىش كېرەك. مىلادى XVI ئەسىردىن كېيىنكى دەۋر غەربىي يۇرت مۇزىكىسىنىڭ ئىسلاملىشىش دەۋرى

---

① «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»، 48 - جىلد، خاتىرىلەر 2 -، «ئۇيغۇر يېزىقى».

مەسچىت بولۇپ، ئۇرنى پاقالچاق مازاردا ئىدى. جياچىڭنىڭ 16 ـ يىلى (1537 ـ يىلى) ئوبۇلقادىر مىرزا ئابابەكرىنىڭ ئوغلى ئۇنى كېڭەيتىپ، جۈمە نامىزى ئوقۇلىدىغان چوڭ مەسچىت قىلىپ قۇرغان. چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، جياچىڭنىڭ 3 ـ يىلى (1798 ـ يىلى) گۇلرەنا ئاتلىق بىر ئايال پاكىستانغا كېتىۋېتىپ قەشقەردە ۋاپات بولغان، ئۇنىڭدىن ئۇرغۇن پۇل ـ پۇچەك قالغان، بۇ پۇل بىلەن ھېيتگاھنىڭ ھازىرقى ئورنىدا بىر كىچىك مەسچىت سېلىنغان ھەم ئۇنىڭغا ھېيتگاھ دەپ نام قويۇلغان. كېيىن يەنە زۇلپىيە ئىسىملىك بىر سوفىپەرەس ئىستىقامەتچى ئايال ھەج قىلىش ئۈچۈن تەييارلىغان پۇلىنى ھەدىيە قىلىپ، ھېيتگاھ مەسچىتىنى كېڭەيتىپ ياسانقان ھەم 40 پاتمان (بىر پاتمان 15 موغا تەڭ) يەر سېتىۋېلىپ، مەسچىتكە ۋەخپە قىلىپ بەرگەن. جياچىڭنىڭ 14 ـ يىلى (1809 ـ يىلى) قەشقەرنىڭ ھاكىم بېگى ئىسكەندەر بەگ ئۆزىنىڭ ئاخىرەتلىكىگە ئاتاپ بۇ يەرگە گۈمبەز ياسانقان ھەم ھېيتگاھ جامەسىنى ئومۇميۈزلۈك رېمونت قىلدۇرغان، ئۇنىڭ ئىچىگە كۆل ۋە ئېرىق چاپتۇرۇپ، دەرەخ تىكتۈرۈپ گۈزەللەشتۈرگەن. داۋگۇاڭنىڭ 20 ـ يىلى (1840 ـ يىلى) زوھۇردىن بەگ قەشقەرنى سورىغاندا، شەھەر قۇرۇلۇشنى پىلانلاپ، بۇ مەسچىتنى شەھەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا كىرگۈزۈپ، قايتىدىن ياساپ، تۇراقلىق تۈسكە كىرگۈزگەن. ھېيتگاھ جامەسى قەشقەر شەھىرىنىڭ مەركىزىدىكى ھېيتگاھ مەيدانىنىڭ غەربىي شىمالىي بۇرجىكىگە توغرا كېلىدۇ. تۆت بۇرجەكلىك ئىشىكنىڭ ئېگىزلىكى 4.7 مېتىر، رەڭگى ئاچ يېشىل، ئىشىككە نەپىس گۈل نۇسخىلىرى ۋە ئەرەب يېزىقىدىكى «قۇرئان» ئايەتلىرى ئويۇلغان. ئىككى تەرىپىدە ئېگىزلىكى 18 مېتىر كېلىدىغان ئىككى مۇنار بار، مۇنار بىلەن مەسچىت ئىشىكى يوغان تام بىلەن تۇتاشتۇرۇلغان. مەسچىتنىڭ تېمى سېرىق خىشتىن قوپۇرۇلغان، خىشلارنىڭ ئارىلىقىنى ئاق گەج ۋە گۈل نۇسخىلىرى ئايرىپ تۇرىدۇ. ئىككى مۇنارنىڭ ئۈچىدىكى تۆمۈر قۇببە بىلەن مەسچىت زالىنىڭ ئۈستىدىكى ئاق گۈمبەزنىڭ ئۈچلۈق مۇنارى ئۈچ بۇلۇڭ شەكلىنى ھاسىل

خىشلار بىلەن چىقىرىلغان تام سۈرەتلىرى، تام، تەكچە ۋە تورۇسلارغا گەج بىلەن چىقىرىلغان گۈللەر، رەڭدار بىزەكلەر، خار، پېشايۋان، تۈۋرۈك، ئىشىك - دېرىزىلەرگە ئويۇلغان نەقىشلەر ئۇيغۇر ئۇستىلىرىنىڭ ئاجايىپ ماھارىتىنى ئىپادىلىگەن.

شىنجاڭ ئىسلام ئىمارەت قۇرۇلۇشىنىڭ سەنئەت ئۇسلۇبى جەھەتتە، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر مەسچىتلىرىنىڭ قۇرۇلۇشىدا قويۇق دەۋر ئالاھىدىلىكى بىلەن شىنجاڭنىڭ يەرلىك، مىللىي ئالاھىدىلىكى بىرلەشتۈرۈلگەن. مازار، مەسچىت قاتارلىقلارغا ئىشلىتىلگەن كاھىشلارنىڭ رەڭگى ۋە نەقىش نۇسخىلىرى ئۆزگىچە ئىدى. مەسچىتلەر ئومۇمەن گۈمبەز، مۇنار، قۇببە، كۈنگۈرە، مېھراب، تەكچە، ئايۋان، تورۇس، دەرۋازا، پەشتاق، نامازخانا ۋە ئاخۇنلارنىڭ ياتاقخانىسىدىن تەركىب تاپقان. چوڭ مەسچىتلەردە يەنە تالىپلار ياتىقى ۋە كىچىك نامازخانا بولغان. چوڭ مەسچىتلەرنىڭ كىرىدىغان يېرىدە چوڭ دەرۋازا، دەرۋازىنىڭ ئۇدۇلىدا ئەگمە ئىشىك، دەرۋازىنىڭ ئىككى تەرىپىدە مۇنار بولغان. ئوتتۇراھال ۋە كىچىك مەسچىتلەردە بىرلا ئىشىك بولغان، نامازخانا مەسچىتنىڭ ئاساسىي قىسمى بولغان. شىنجاڭنىڭ ھاۋاسى قۇرغاق بولغاچقا، نامازىانا ئىچكىرىكى، تاشقىرىقى دەپ ئايرىلغان، ناماز يازدا تاشقىرىقى نامازخانىدا، قىشتا ئىچكىرىكى نامازخانىدا ئوقۇلغان، ئىچكىرىكى نامازخانىنىڭ ئىچىدە گۈمبەز بولغان، بىراق تۇرپان رايونىدا كۆپرەك ئاستى - ئۈستى قەۋەت بولغان، مەيلى ئىچكىرىكى، تاشقىرىقى دەپ ئايرىلسۇن، مەيلى ئاستى - ئۈستى قەۋەت بولسۇن، مەرەپنى ئاساس قىلىپ، كەڭ تام - تورۇس، ھەرخىل تۈۋرۈكلەر نامازخانىنى ئازادە، چوڭ سۈپەت، سۈرلۈك كۆرسەتكەن.

قەشقەردىكى مەشھۇر ھېيتگاھ جامەسى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە پۈتكەن. ھېيتگاھ مەسچىتىنىڭ قۇرۇلۇشى مىڭ سۇلالىسى جىڭتۇڭنىڭ 7 - يىلى (1442 - يىلى) باشلانغان. ئۇ ئەسلىدە قەشقەرنىڭ ھۆكۈمدارى شاھ زەيىندىن مىرزانىڭ ئەۋلادى ياساتقان، بەش ۋاخ ناماز ئوقۇلىدىغان كىچىك

دېگەن گەپمۇ بار)، ئېرى كېسەل بىلەن ئۆلگەندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن، ئېرىنىڭ جەسىتىنى قەشقەرگە ئەكېلىپ يەرلىكىگە قويۇپ، بەش يىلغىچە قەبرىسىنى باققان ھەم ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلىپ، پۇل چىقىرىپ بۇ مازارنى تۆت چاسا قىلىپ قايتا ياساتقان. مازاردىكى مەسچىتنىڭ پەشتىقىغا ئويۇلغان قوش قاپىيىلىك پارسچە شېئىر بۇنىڭغا ئىسپات بولالايدۇ. ئۇنىڭ قىسقىچە مەنىسى مۇنداق: "بۇ كاتتا بىنانى ياساتقۇچى بىلىدۇ جىمى سىرنى، ئۇ زات ئۆزى ئاقىل ھەم پازىل، تۇتمىغان دۇنيانى دوست، ئۇنىڭ ئۆزى مەلىكە، ئىسمىدۇر دىلشات." "ئىسلام كالىنداردىكى يىل دەۋرىنى ئەبجەد بويىچە ھېسابلىساڭ، ‹تولۇق ئەجرىنى كۆرسەن› دېگەن سۆزدىن مازارنىڭ تارىخىنى بىلىسەن." بۇ شېئىر مازارنىڭ ھىجرىيىنىڭ 1226 - يىلى (مىلادىنىڭ 1811 - يىلى) قايتا ياسالغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. "ئۇلۇغۋار ئوبراز ھەرۋاقىت دىلشادقا ھەمراھ، ئۇ يەتتى مۇرادىغا، بولدى رىزا. بابا ئۇ بولغانىكەن خوجىغا ھەمراھ." "ھاياتىنىڭ سۈيى ئۆز ۋۇجۇدىدىكى بۇلاقنىڭ كۆزىدىن ئېتىلىپ چىققاندەك، دىلشات زۇلمەتلىك كېچىدىن ئۆزلۈكىدىن قۇتۇلۇپ چىققان" دېگەن مىسرا ئۇنىڭ مانجۇ (ياكى خەنزۇ) بولۇپ، كېيىن ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. "دىلشات بېيجىڭنىڭ شەرقىدىن ئەجىر ئىزدەپ كىشىنى تەلپۈندۈرىدىغان قارارگاھقا كەلگەن[1]." سۇدەيشاڭ ئىچكىرىدىن ئالاھىدە كېلىپ، ئاپپاق خوجا مازىرىغا گۈمبەز، مەسچىت، قەبرە ياساتقان ھەم نۇرغۇن يەر، تۈگمەن، مال - مۈلۈكنى ۋەخپە قىلغان، كۆل كولاتقان، باغ بىنا قىلدۇرغان، تا ئۆلگۈچە مۇشۇ مازاردا ئىستىقامەت قىلغان.

ئىسلام تارىخىدا دائىم تىلغا ئېلىنىدىغان، XI ئەسىردە ياشىغان مەھمۇد قەشقەرىنىڭ مەقبەرىسى ۋە يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ مازىرى، مىلادى 1271 - يىلىدىكى تۇغلۇق تۆمۈرخان مازىرى ۋە سۇلايمان ۋاڭ مازىرى، ھېيتگاھ

---

① مۇھەممەت سەلەي: «ئاپپاق خوجا مازىرىنىڭ تارىخى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، 1987 - يىل 4 - سان.

قىلغان. مەسچىت نامازخانا ۋە مەدرىسكە بۆلۈنگەن، ئوتتۇرىسىنى رىشاتكا ئايرىپ تۇرىدۇ. كايۋاننىڭ ئۇزۇنلۇقى 160 مېتىر كېلىدۇ، كايۋان ئىچكىرىكى ۋە تاشقىرىقى دەپ ئىككىگە بۆلۈنگەن. تور شەكلىدە قويۇلغان 140 نەقىشلىك تۈۋرۈك زىچ ۋاسلىق ئاق تورۇسنى كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. تۈۋرۈكلەرنىڭ ئارىلىقى قاپارتما بولۇپ شەكىللەنگەن، تۈۋرۈكلەر كۆك سىرلانغان. تامنىڭ ئوتتۇرىسىغا مېھراب چىقىرىلغان ھەم گەج بىلەن رەڭدار قىلىپ نەقىشلەنگەن. تورۇسقا ئارىلاپ - ئارىلاپ گۈل ئويۇلغان، گۈل - نەقىشلەر بەك نەپىس، تولىمۇ ماسلاشقان. مەسچىت بىناسى تولىمۇ ھەيۋەتلىك، مەسچىتتە بىر قېتىمدا 4200 ئادەم ناماز ئوقۇيالايدۇ، ئۇنى شىنجاڭ بويىچە ئەڭ چوڭ مەسچىت دېيىشكە بولىدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا، ئىمىن ۋاڭ مۇنارى يېنىدىكى مەسچىت چيەنلۇڭنىڭ 43 - يىلى (1778 - يىلى) تۇرپان ۋاڭى سۇلايمان تەرىپىدىن دادىسى ئىمىن خوجىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن ياسىتىلغان. بۇ مەسچىتنىڭ نامازخانىسى چاسا شەكىللىك قىلىپ ياسالغان. مەسچىتنىڭ مۇنارى ئادەتتە ئىمىن ۋاڭ مۇنارى دېيىلىدۇ، كېيىن سۇلايمان ۋاڭ مۇنارى دەپ خاتا ئاتالغان. مەسچىتنىڭ ئالدىدىكى ئوڭ تەرەپتە قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان، بۇ مۇنارنىڭ ئېگىزلىكى 44 مېتىر، تۈۋىنىڭ دىئامېتىرى 16 مېتىر بولۇپ، پۈتۈنلەي خىش بىلەن يۇمىلاق شەكىلدە قوپۇرۇلغان، سىرتقى يۈزى شەكىللىك خىشلار بىلەن بېزەلگەن، ئىچىدە ئوتتىگە چىقىدىغان 72 قەۋەت ئايلانما پەلەمپەي بار. ئۇنىڭ دەرۋازىسى ئەرەب ئۇسلۇبىدا ياسالغان، ئۇ ناھايىتى سۈرلۈك ۋە كۆركەم، بۇ مۇنار تارىختا مۇھىم ئورۇن تۇتۇپ كەلمەكتە.

شىنجاڭدىكى مازار قۇرۇلۇشى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولۇپ، ئىسلام قۇرۇلۇشلىرىنىڭ مۇھىم بىر تۈرى. مەسىلەن، مەشھۇر ئاپپاق خوجا مازىرىنى چىڭ سۇلالىسى بۇيرۇق چۈشۈرۈپ قوغدىغان. جياچىڭنىڭ 16 - يىلى (1811 - يىلى) ئىپارخاننىڭ ئاكىسى تۇردىنىڭ خوتۇنى سۇدەيشاڭ (دىلشات خېنىم) پۇل چىقىرىپ ئۇنى كېڭەيتىپ ياساتقان. سۇدەيشاڭ مانجۇ ئىدى (خەنزۇ

مىلادى 1876 - يىلى قايتا ياسالغان سۇلتان ئۇۋەيسخان مازىرىنى ئالايلى، بۇ قەبرە ياغاچتىن، جۇڭگونىڭ قەدىمكى راۋاقلىرى شەكلىدە ياسالغان. جەنۇب تەرىپى 1 - قەۋەتتىن 3 - قەۋەتكىچە چاسا، دېرىزىسى يۇملاق، 1 - قەۋەتنىڭ پېشايۋىنىنى 20 تال تۈۋرۈك كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. 2 -، 3 - قەۋەتى ياغاچ قۇرۇلمىلىق، قوش قەۋەتلىك تۆت بۇرجەك پېشايۋان بولۇپ، چېچىلغان سۇلار كاھىشلاردىن ئېقىپ تۇرىدۇ. ئۈستىدىكى ئالتە بۇرجەكلىك مۇنارنىڭ ئۈچىغا قوببە قوندۇرۇلغان بولۇپ، ئىنتايىن ھەشەمەتلىك ۋە كۆركەم.

جامەسى، يەكەندىكى چىلتەنلىكىم ۋە ئالتۇنلۇقۇم مازىرى، كوچادىكى ئەرشىدىن مەۋلانەم مازىرى ۋە كوچا خانىقاسى، ئاپپاق خوجا مازىرى قاتارلىق ھەشەمەتلىك تارىخىي بىنالارنىڭ گۈمبەز، مۇنار، قۇببە، مېھراب، تەكچە، ئايۋان، تورۇس، تۈۋرۈك، ئىشىك ـ دېرىزىلىرى، ئىشلىتىلگەن كاھىشلارنىڭ رەڭگى ۋە ئۆزگىچە نەقىش نۇسخىلىرى كىشىنىڭ دىققىتىنى تارتىدۇ. مەسىلەن، تۇغلۇق تۆمۈرخان مازىرىنىڭ ئالدى يۈزىگە 20 نەچچە خىل نۇسخىدىكى كۆركەم گۈل ـ گىياھ، گېئومېترىك شەكىللەر ئاجايىپ ماھارەت بىلەن ئەپچىل چۈشۈرۈلگەن ھەم رەڭلىك كاھىش، گەج بىلەن يېپىشتۇرۇلغان. ھەربىر كاھىش ئۆلچەملىك، نەپىس ئىشلىنىپ، بىر ـ بىرىگە ماسلاشتۇرۇلۇپ، رەت ـ رېتى بىلەن مۇستەھكەم ئورۇنلاشتۇرۇلغان. مازارنىڭ ئالدىدىكى ئەگمىنىڭ ئۈستىدىكى ئايەت پۈتۈلگەن كاھىشنىڭ ئىككى تەرىپىگە تۇغلۇق تۆمۈرخاننى مەدھىيىلەيدىغان ئەرەب يېزىقىدىكى بېغىشلىما پۈتۈلگەن، مازارنىڭ ئىشىكى ئۈستىدىكى دېرىزىنىڭ ئەتراپىغا ئەرەبچە ”ئاللا“ دېگەن سۆز چۈشۈرۈلگەن كاھىش چاپلانغان.

بۇنىڭدىن باشقا، ئۆزگىچە ئۇسلۇبتىكى مازارلارمۇ بار. مەسىلەن، سەئىد ئەلى ئارسلانخان جەڭدە ئۆلگەن، ئۇنىڭ قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى مازىرىنىڭ ئەتراپىنى قاتار ـ قاتار دەرەخلەر ئوراپ تۇرىدۇ، خۇددى چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ ئاۋۇلىغا ئوخشايدۇ. قۇمۇلنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى قۇمۇل ۋاڭنىڭ مازىرى خەنزۇلارنىڭ قورۇلۇش ئۇسلۇبىدا ياسالغان. بۇ مازار بېشىر ۋاڭ (1820ـ1866 ـ يىللىرى) دەۋرىدە 20 يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ ياسالغان. قەبرىنىڭ تۈۋى چاسا، ئۈستى يۇملاق بولۇپ، ئېگىزلىكى 20 چاڭ كېلىدۇ، قەبرىنىڭ تېمى ئاق، كۆك گۈللۈك چىنە خىش بىلەن بېزەلگەن. ۋاڭ قەبرىسىنىڭ ئۇدۇلىدا ياغاچتىن گۈمبەز شەكلىدە، پۈتۈنلەي ئىچكىرىنىڭ قورۇلۇش ئۇسلۇبىدا ياسالغان ئىككى قەبرە بار[1]. يەنە غۇلجا ناھىيىسىدىكى

---

① «جۇڭگو ئىسلام بىناكارلىقى»، «شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ بېزەش سەنئىتى»، 1982 ـ يىل، خەلق نەشرىياتى نەشرى.

بولغان جايلارغا تارقالغان ھەم جۇڭغارىيىنىڭ شىمالىي قىسمىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانىدى. ئوتتۇرا يۈز (سول ئۇلۇس، ئوتتۇرا ئۇلۇس) قازاق يايلىقىنىڭ شىمالىغا جايلىشىپ، سىر دەرياسىنىڭ ئايىغىدىن غەربىي شىمال تەرەپتىكى توبۇر دەرياسى، ئېرتىش دەرياسى ۋادىلىرىغىچە بولغان جايلارغا تارقالغان. كىچىك يۈز (غەربىي ئۇلۇسقا تەۋە) قازاق يايلىقىنىڭ غەربىي چېتىگە جايلىشىپ، روسىيىنىڭ زېمىنىغا چېگرىداش بولغان ئارال دېڭىزىدىن توبۇر دەرياسىنىڭ يۇقىرى قىسمىدىكى جايلارغىچە تارقالغان.

قازاقلارنىڭ قەدىمكى ئەجدادلىرى شامان دىنى، زوروئاستېر دىنى، نېستورىيان دىنى، بۇددا دىنى قاتارلىق دىنلارغا ئېتىقاد قىلغان. XIII ئەسىردىن كېيىن ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشقا باشلىغان. سۇ، ئوت قوغلىشىپ يۈرۈپ مال باقىدىغان ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش ئۇسۇلىنىڭ چەكلىمىسى، چوڭقۇر يىلتىز تارتىپ كەتكەن قەبىلە تۈزۈمى، ئەنئەنىۋى ئادەتنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن، ئىسلام دىنىنىڭ قازاقلار ئارىسىدا تارقىلىشى ئۇزاققا سوزۇلۇپ، ئاستا ئەمەلگە ئاشقان. قازاقلار ھەم ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىپ، ھەم ئۆز مىللىتىنىڭ ئۇزاق تارىخقا ئىگە مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنى ساقلاپ قېلىپ، قازاق مۇسۇلمانلىرىنىڭ ئېتىقاد ئالاھىدىلىكىنى ھاسىل قىلغان. شامان دىنى قەدىمكى قازاقلار ئېتىقاد قىلغان ئاساسىي دىن ئىدى، بۇ ئىپتىدائىي دىنىنىڭ خېلى كۆپ قالدۇقلىرى قازاقلارنىڭ ئىدىيىسىدە ۋە ئۆرپ - ئادەتلىرىدە ساقلانماقتا. بىرىنچىدىن، قازاقلار ئەجدادلىرىنى ئۇلۇغلاش ئەنئەنىسىنى ساقلاپ كەلمەكتە، ئۇلار ئۆز قەبىلىسىنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ روھىغا ئاتاپ نەزىر - چىراغ ئۆتكۈزىدۇ، بەيگىگە، چېلىشىشقا چۈشكەندە، جەڭگە كىرگەندە ھەربىر قەبىلە ئۆز ئەجدادلىرىنىڭ ئىسمىنى شۇئار قىلىپ توۋلايدۇ، مال - چارۋىسى ئاغرىپ قالسا، ئۇنى ساقايتىمىز دەپ، ئەجدادلىرىنىڭ قەبرىسىگە ئاپىرىپ قوندۇرىدۇ.

ئىككىنچىدىن، ” ھەممە نەرسىدە جان بولىدۇ “ دەپ قارايدۇ. قازاقلار مۇشۇنداق ئىپتىدائىي دىنىي ئىدىيىنى ئاساس قىلىپ، تەبىئەت دۇنياسىدىكى بارلىق نەرسىنىڭ جېنى ۋە روھى بولىدۇ، ئۇ ھەممىگە قادىر ئىلاھنىڭ ئىلكىدە

توققۇزىنچى باب باشقا مىللەت مۇسۇلمانلىرىنىڭ دىنىي ئېتىقادى

1 - بۆلۈم قازاقلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى

قازاقلار ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە بىر مىللەت. قازاقلارنىڭ ئەجدادى — قەدىمكى دەۋردە تىيانشاننىڭ شىمالىي قىسمىدا ياشىغان ئۇيسۇنلار غەربىي خەن دەۋرىدىلا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە قويۇق مۇناسىۋەتتە بولغان. X ئەسىردىن XI ئەسىرگىچە ئۇيسۇن، كانجۇت قاتارلىق قەبىلىلەرنى يادرو قىلىپ، باشقا قەبىلىلەرنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن قەدىمكى قازاقلار شەكىللەنگەن ۋە قاراخانىيلار سۇلالىسىگە قاتناشقان. XII ئەسىردە قازاقلار كىدانلار قۇرغان غەربىي لياۋ ھاكىمىيىتىنىڭ قارمىقىدا بولغان. X III ئەسىردىكى چىڭگىزخان دەۋرىدە، قازاقلارنىڭ كۆپ قىسمى موڭغۇللار قۇرغان ئالتۇن ئوردا خانلىقىغا قارىغان، قالغانلىرى چاغاتاي خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولغان. مىڭ سۇلالىسى جىڭتەينىڭ 7 - يىلى (1456 - يىلى) بۇراقخاننىڭ ئوغلى كىرەي بىلەن جانىبېك خان قازاقلارنى باشلاپ، ئۆزبېك خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانى ئەبۇلخەيرىنىڭ فېئوداللىق زۇلمىغا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن شەرققە كۆچۈپ، چۇ دەرياسى بىلەن تالاس دەرياسىنىڭ ئارىلىقىدىكى كەڭ زېمىندا قازاق خانلىقىنى قۇرغان. XVII ئەسىرگە كەلگەندە، قازاقلار ئۇلۇغ يۈز (چوڭ يۈز)، ئوتتۇرا يۈز، كىچىك يۈز دېگەن رايون خاراكتېرلىك ئۈچ گورۇھ (بارگاھ)قا بۆلۈنۈپ كەتكەن. ئۇلۇغ يۈز (ئوڭ ئۇلۇس، شەرقىي ئۇلۇس) قازاق يايلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، جۇڭغارىيە ۋە تىيانشاننىڭ شىمالى بىلەن چېگرىداش ئىدى، سىر دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىن بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىغىچە

تىلەشتە ئوتقا تېۋىنىدىغان ئادەت بار.

قازاقلار ئارىسىدا شامان ئېتىقادىنىڭ قالدۇقى بولغان پېرىخونلۇق ھەرىكەتلىرىمۇ بار. مەسىلەن، رەم سېلىش، پال ئېچىش، دۇئا ئوقۇش، پېر ئويناشلار شۇ جۈملىگە كىرىدۇ. پېرىخونلار بېشىغا ئاققۇ تېرىسىنى كىيىپ، رەڭگارەڭ لاتا بىلەن ئورالغان كالتەكنى بويىنىغا ئېسىپ، "شايخا - بۇرخا" (خۇداغا شۈكۈر)، (ئالۋاستى بولساڭ كۆچ) دەپ ئوقۇيدۇ، ئاۋۋال ئارىلاپ يۈرىدۇ. XV—XVI ئەسىرگە كەلگەندىمۇ قازاقلاردا كىگىز ياكى ئاۋار - دۇردۇنغا بۇتنىڭ سۈرىتىنى كەشتىلەپ، شۇنىڭغا چوقۇنىدىغان ئادەت بولغان①.

قازاقلارنىڭ ئىسلام دىنى ئېتىقادى ئەھلى سۈننىي مەزھىپىگە كىرىدۇ، لېكىن سۇفىزم ئۇلارنىڭ ئارىسىدا خېلى بالدۇر تارقالغان. XII ئەسىردە ئۆتكەن تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ ۋەكىلى ئەھمەد يەسەۋى ئىبراھىم شەيخنىڭ ئوغلى ئىدى، ئۇ بۇخاراغا بېرىپ، مەشھۇر تەسەۋۋۇپ (سۇفىزم ئىلمىدىكى زات) يۈسۈپ ھەمەدانىدىن سۇفىلىق تەلىماتىنى ئۆگەنگەن. ئۇ ئۆمرىنىڭ كۆپ قىسمىنى قازاقىستاننىڭ جەنۇبىدىكى ئازا دېگەن جايدا ئۆتكۈزگەن. يەسەۋى ۋە ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى ئۇ يەردە دىن تارقىتىشتا مۇۋەپپەقىيەت قازانغان. ئۇنىڭ ئازا شەھىرىدىكى قەبرىسىنى قازاقلار ئەزەلدىن ئۇلۇغلاپ كەلمەكتە. قازاقلارنىڭ ئوتتۇرا يۈز، كىچىك يۈز خانلىرىنىڭ جەسىتىمۇ ئازاغا قويۇلغان، چۈنكى قازاقلار "تۈركىستان شەھىرى (ئازا شەھىرى)گە دەپنە قىلىنغان خوجا ئەھمەد (يەسەۋى)نى مۇھەممەد پەيغەمبەردىن سەللا كېيىن تۇرىدىغان ئەڭ چوڭ ماشايىق دەپ بىلىدۇ②." «خوجىلار تەزكىرىسى» دە قارا تاغلىقلارنىڭ رەھبىرى ئىسھاق مىڭ سۇلالىسى ۋەنلىنىڭ 8 - يىلى (1580 - يىلى)دىن كېيىن دىن تارقىتىش ئۈچۈن قەشقەرگە كەلگەندە، قازاقلار ئارىسىدىمۇ

---

① نىغمەت مىڭجانى: «شىنجاڭدىكى قازاقلار»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقات ئەھۋالى»، 1981 - يىل 11 - سان.

② لىۋنتىس يازغان، ف. د. بىنفا تەرجىمە قىلغان «قىرغىز، قازاق ئاۋۇللىرى ۋە يايلاقلىرى ھەققىدە بايان».

بولىدۇ، ئىلاھ ياخشىلىق ئىلاھى ۋە يامانلىق ئىلاھى دېگەن ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ، ياخشىلىق ئىلاھى ئىنسانلارغا بەخت ئاتا قىلىدۇ، يامانلىق ئىلاھى كىشىنى مۇشكۈللۈككە دۇچار قىلىدۇ، ياخشىلىق ئىلاھى بىلەن يامانلىق ئىلاھى بىر - بىرى بىلەن ئۈزلۈكسىز كۈرەش قىلىپ، كىشىلەرگە تەسىر كۆرسىتىدۇ، دەپ قارايدۇ. " ھەممە نەرسىدە جان بولىدۇ " دېگەن قاراش مۇنۇ جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ:

ھايۋانات ئىلاھىغا چوقۇنۇش: ئۇلار قولدا بېقىلىۋاتقان تۆت خىل ھايۋاننىڭ ھەممىسىنىڭ تەقدىرىگە مۇئەككەل ئىلاھلار بولىدۇ، قويغا مۇئەككەل ئىلاھ "چوپان ئاتا" دېيىلىدۇ، ئاتقا مۇئەككەل ئىلاھ "قەمبەر ئاتا" دېيىلىدۇ، تۆگىگە مۇئەككەل ئىلاھ " ئۇيسىل قارا " دېيىلىدۇ، كالىغا مۇئەككەل ئىلاھ " زەڭگى بابا " دېيىلىدۇ، ھايۋانلار شۇ ئىلاھلارنىڭ پاناھىدا بولىدۇ، يالماۋۇز بولسا كېسەل، ئاپەت ئارقىلىق ھايۋانلارنىڭ قىرىلىپ كېتىشىگە سەۋەب بولىدۇ، دەپ قارايدۇ. قازاقلاردا يەنە سۈتكە چوقۇنۇش ئادىتى بار، بۇ ئۇلارنىڭ ھايۋانات ئىلاھىغا چوقۇنۇشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

ئۆسۈملۈككە چوقۇنۇش: ئۇلار باھاردا ئۈنۈپ چىققان كۆك ئوتنى ھاياتنىڭ داۋامى دەپ قاراپ، ئۇنى يۇلۇشنى گۇناھ دەپ بىلىدۇ. ئۇلاردا بىر تۇتام ئوتنى يۇلۇپ، ئاسمانغا قاراپ قارغاش ئەڭ قاتتىق قارغاش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

تەبىئەتتىكى مەۋجۇداتلارغا چوقۇنۇش: ئۇلار ئاسمان، زېمىن، سۇ، ئوت، قۇياش، ئاي قاتارلىق مەۋجۇداتلارغا چوقۇنىدۇ. تەبىئىي ئاپەت يۈز بەرگەندە، ۋابا تارقالغاندا، قوي سويۇپ نەزىر - چىراغ ئۆتكۈزۈپ، "ئاسماندىن چۈشكەيسەن، يەردىن چىققايسەن" دەپ دۇئا قىلىدۇ. يېڭى ئاي كۆرۈنگەندە، "ھەي كونا ئاي، رەھىم قىلغىن، ھەي يېڭى ئاي، بەخت ئاتا قىلغىن" دەپ دۇئا قىلىدۇ. ئوتنى يورۇقلۇقنىڭ، نۇرنىڭ سىمۋولى، بارلىق يالماۋۇزلارنى قوغلايدىغان ئىلاھ، ئوچاق بېشىنىڭ مۇئەككىلى، دەپ قارايدۇ. ئۇلاردا ئادەم ۋە ئۇلاغقا كەلگەن ئاغرىق - سىلاق، بالايىئاپەتنى توگىتىش ۋە نىجاتلىق

كەلگەن ئادەت قانۇنىغا ئاساسلىنىپ يۈرگۈزگەن. قازاق خانلىقى دەۋرىدە، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئۈچ قانۇن، يەنى مىلادى 1511ـ1523 - يىللىرىدىكى «قاسىمخاننىڭ قاشقا يولى»، مىلادى 1598ـ1645 - يىللىرىدا ئاسىمخان ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردىكى «ئاسىمخاننىڭ كونا يولى» ۋە مىلادى 1680ـ1718 - يىللىرىدا تەۋكەخان ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردىكى «يەتتە يارغۇ»، يەنى يەتتە ماددىلىق قانۇن تۈزۈلگەن. شۇنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش كېرەككى، ئىسلام شەرىئىتى قازاق قانۇنىنىڭ مۇھىم مەنبەلىرىدىن بىرى بولغان. بۇ، دىنىنىڭ تەقدىرگە تەن بېرىش، بۇيرۇققا ئىتائەت قىلىش، ھۆكۈمرانلارنىڭ ئىرادىسى ۋە ھوقۇقىغا بويسۇنۇش، ئۆزىنى تۇتۇپ سەۋر - تاقەت قىلىش ئىدىيىسىدە گەۋدىلەنگەن. شامان دىنى ئىدىيىسى ۋە ئۇرۇقداشلىق، قەبىلە تۈزۈمىنىڭ تەسىرى تۇپەيلىدىن، قازاقلارنىڭ قانۇنىدا ئادەت قانۇنىنىڭ ئالاھىدىلىكى ئۇزاققىچە ساقلانغان. «قاسىمخاننىڭ قاشقا يولى» سۇلتانلار، بەگ - بايلار ۋە باشقا فېئوداللارنىڭ يايلاق، تېرىلغۇ يەر، سۇ، ھەتتا چارۋىغا بولغان ئىگىدارچىلىق ھوقۇقىنى قانۇن ۋاسىتىسى بىلەن قوغداشنى ئاساسىي مەزمۇن قىلغان. ئۇنىڭدا ئۆلۈم دەۋاسىدا قانغا قان، جانغا جان ئېلىش بولسىمۇ، لېكىن جىنايەتنى پۇل بىلەن يۇيۇشقىمۇ رۇخسەت قىلىنغان. ئوغرىلىق قىلغۇچىلارغا توققۇز قارا (توققۇز چوڭ مال) جەرىمانە قويۇلغان، «ئەمەنگىرلىك» (تۇل قالغان خوتۇننى ئۆز ئىچىدە نىكاھلاندۇرۇش) تۈزۈمى ۋە "كىچىك بالا مىراگەر (كىچىك ئوغۇل مىراسخورلۇقى) تۈزۈمى" يولغا قويۇلغان. ئىسلام دىنى تەسىرىنىڭ چوڭىيىپ بېرىشىغا ئەگىشىپ، تەۋكەخاننىڭ كونا قانۇنىنىڭ ئاساسىي ماددىلىرىنى ساقلاپ قېلىش ئاساسىدا، ئىسلام ئەقىدىلىرى ۋە شەرىئەتنىڭ بەزى مەزمۇنلىرى قوبۇل قىلىنغان. تەۋكەخان تۈزگەن قانۇندا ئۆلتۈرۈلگەن تۇغقانلىرى ئۈچۈن ئىنتىقام ئېلىش قازاقلارنىڭ پۈتكۈل قانۇن سىستېمىسىدىكى ئاساسىي پرىنسىپ ئىكەنلىكى قەيت قىلىنغان، سوتچىلارنىڭ ئۆلۈم جازاسىنى پۇل ئارقىلىق كەچۈرۈم قىلىش ھوقۇقى بولىدىغانلىقى ئېنىق بەلگىلەنگەن، لېكىن سۇلتان

سوفىزمنى تارقىتىپ، " ئۇلار ئارىسىدىكى نۇرغۇن كىشىلەرنى ئىسمان ئېيتقۇزغان[1]" دەپ يېزىلغان. ئىسلام تەسەۋۋۇپچىلىقى شامان دىنىنىڭ ئىدىيىسىنى كۆپ ساقلاپ كەلگەن قازاقلارنىڭ ئېتىقاد جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكىگە ماسلىشىپ، قازاقلارنىڭ مىللەت بويىچە ئىسلام دىنىغا كىرىشىدە سەل چاغلاشقا بولمايدىغان خىزمەت كۆرسەتكەن، ھەتتا قازاقلار ئارىسىدا ھەرىكەت قىلىپ يۈرگەن شامان پېرىخونلىرىمۇ پېرە ئويناش، دۇئا ئوقۇشتا " ئاللا ھەقتۇر " دېگەن شۇئارنى قوشۇۋالىدىغان بولغان. سوفىزم قازاقلارغا تارقالغان چاغدا، خوجا (پەيغەمبەر ئەۋلادى) غا چوقۇنۇشمۇ قازاقلارنىڭ ئېتىقادىدىكى ئالاھىدىلىكلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالغان. قازاقلار ئارىسىغا كەڭ تارقالغان «ئىسلام شەجەرىسى» دە پەيغەمبەر ئەۋلادى شەجەرىلىرىگە ئۆزلىرىنىڭ بۇرۇندىن ساقلاپ كەلگەن شەجەرىلىرىنى زورمۇ زور كىرگۈزۈپ، قازاقلار مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ئەۋلادى قىلىپ كۆرسىتىلگەن[2]. لېكىن، ئىسلام دىنى XVI ئەسىرگە كەلگەندە پۈتۈن قازاق مىللىتى ئېتىقاد قىلىدىغان دىنغا ئايلانغان.

قازاق تىلى ئالتاي تىلى سىستېمىسى تۈركىي تىللار ئائىلىسىنىڭ قىپچاق تىلى تارمىقىغا كىرىدۇ. قەدىمكى قازاقلار قەدىمكى تۈرك يېزىقى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللانغان، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن ئەرەب ئېلىپبەسىنى ئۆز مىللىتىنىڭ يېزىقى قىلغان.

قازاقلارنىڭ ئېتىقاد ئالاھىدىلىكى مۇسۇلمانچىلىق قائىدىلىرى جەھەتتىمۇ ئىپادىلەنگەن. قازاقلارنىڭ ئىسلام دىنى ئېتىقادى ئىلمىي فىقھى جەھەتتە ھەنەفىيەگە كىرىدۇ، لېكىن قازاقلار «شەرىئەت» نىڭ قائىدىلىرىگە تولۇق ئەمەل قىلمىغان. ئۇلار ئارىسىدىكى دىنىي زاتلاردا ئەدلىيە ھوقۇقىمۇ بولمىغان. ئۇلارنىڭ قەبىلە ئاقساقاللىرى ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى ئەجدادىدىن داۋاملىشىپ

---

[1] «مىللەتلەر تارىخىدىن تەرجىمىلەر»، 8 ـ سان.
[2] جاقىپ مىرزاقان: «قازاقلارنىڭ ئېتنولوگىيىسى ۋە مىللەت بولۇپ شەكىللىنىش مەسىلىسى ھەققىدە»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقات ئەھۋالى» نىڭ 1981 ـ يىل 8 ـ سانى.

2 - بۆلۈم قىرغىزلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى

قىرغىزلار شىنجاڭدا ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان يەنە بىر ئاساسىي مىللەت[1]. قىرغىزلار خەن، تاڭ سۇلالىلىرىگە تەسلىم بولغاندىن بۇيان، "جيەنكۇن" (坚昆)، "شياگاسى" (黠嘎斯)، "جىرجىس" (吉尔吉斯) دېگەنگە ئوخشاش ناملار بىلەن ئاتىلىپ كەلدى. بۇلار "قىرغىز" دېگەن نامنىڭ ئوخشاش بولمىغان دەۋرلەردىكى ھەرخىل تەرجىمىسى. قىرغىزلار خېلى بۇرۇنلا مىللەت بولۇپ شەكىللەنگەن. قىرغىزلار بۇنىڭدىن 2000 نەچچە يۈز يىل ئىلگىرى خەنزۇچە تارىخ ماتېرىياللىرىدا تۇنجى قېتىم تىلغا ئېلىنغان، «تارىخنامە»دە "گېكۇن" دەپ ئاتالغان، ئۇ چاغدا ھازىرقى سىبىرىيىدىكى يېنسەي دەرياسىنىڭ بېشىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. كېيىنكى چاغلاردا ھونلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ، بىر قىسمى تيانشان رايونىغا كۆچۈپ، شاگاس دەپ ئاتالغان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، تاڭ سۇلالىسى ئوردىسى شاگاس رايونىدا قىرغىز تۇتۇق مەھكىمىسى قۇرغان. IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن X ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە شاگاس خانلىقى گۈللەنگەن. X ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن XVII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە قىرغىزلارنىڭ شەرقىي قىسىم قەبىلىلىرى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ قاراخانىيلار سۇلالىسى، لياۋ (قىتان)، غەربىي لياۋ (قارا قىتان) سۇلالىلىرى، چاغاتاي خانلىقىنىڭ، شۇنىڭدەك چاغاتايلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلاد خانلىرىنىڭ تەۋەلىكىدە بولغان. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆججەتلىرىدە، قىرغىزلار جۇڭغار موڭغۇللىرىنىڭ ئاتىشى بويىچە "بۇيرۇت" دەپ ئاتالغان. بۇ "تاغ ئاھالىسى" دېگەن مەنىنى

---

① لېكىن، شىنجاڭ دۆربىلجىن ناھىيىسىدىكى قىرغىزلار موڭغۇللارنىڭ تەسىرى بىلەن لاما دىنىغا ئېتىقاد قىلغان ھەم شامان دىنىنىڭ ئادەتلىرىنى ساقلاپ قالغان. «جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر»، دۆلەت مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى بەش خىل مەجمۇئە تەھرىر ھەيئىتى تۈزگەن، بېيجىڭ، 1981 - يىل نەشرى.

ۋە خوجىلارنى ئۆلتۈرگەنلەرنى جازادىن كەچۈرۈم قىلىش ئۈچۈن تۆلىنىدىغان بەدەل ئادەتتىكى كىشىلەرنىڭكىدىن يەتتە ھەسسە كۆپ بولغان. سۇلتان، خوجىلارنى ھاقارەتلىگەنلەرگە ناھايىتى ئېغىر جەرىمانە قويۇلغان. ئەمما، "خوجايىن ئۆزىنىڭ مالىينى ئۆلتۈرسە، ئۇلۇغ ئىلاھ ئالدىدىلا جاۋابكار بولىدۇ"، "ئەيىبكار ئەگەر خۇدانىڭ سىزىقىدىن چىقىپ كەتكەن ئائىلىنىڭ خوجايىنى بولسا، چالما - كېسەك قىلىپ ئۆلتۈرۈلىدۇ، ئەگەر ئۇ خىرىستىئان مۇرىتى بولسا، مال - مۈلكى مۇسادىرە قىلىنىدۇ" دەپ بەلگىلەنگەن. بۇ بەلگىلىمىلەردە ئىسلام ئېتىقادىنىڭ مۇقەددەسلىكى گەۋدىلەندۈرۈلگەن. قانۇندا ئادەتتىكى فېئوداللار بىلەن دىنىي فېئودالارنىڭ ئىمتىيازلىرى تەكىتلەنگەن. جىنايى ئىشلار قانۇنىدا شەرىئەتتىكى تۆلەم تۈزۈمى يەنىمۇ ئېنىق بەلگىلەنگەن. بۇ قانۇندا يەنە "بىر ئەر تۆت خوتۇن ئالسا بولىدۇ"، "قىزلىق مىراس يېرىم ئۈلۈش بولىدۇ"، "سوراقخانىدا ئىككى ئايالنىڭ ئىقرارى بىر ئەرنىڭكىگە تەڭ بولىدۇ"، "ئەر ئادەم ئۆلتۈرسە، بىر جانغا بىر جان تۆلەيدۇ"، "ئايال ئادەم ئۆلتۈرسە، بىر جانغا يېرىم جان تۆلەيدۇ"، "خوتۇنىنىڭ پاھىشە قىلغانلىقىنى سېزىپ قالغان ئەر خوتۇنىنى ئۆلتۈرۈۋەتسە بولىدۇ"، "ئاتا - ئانا ئۆزىنىڭ ئوغلىنى ئۆلتۈرۈۋەتسە، ھېچقانداق جازاغا تارتىلمايدۇ" دەپ بەلگىلەنگەن①. بۇنىڭ بىلەن ئەرنىڭ ئائىلىدىكى ھوقۇقى ۋە ئائىلە باشلىقلىق ھۆكۈمرانلىق ئورنى يەنىمۇ كۈچەيگەن. قانۇندا يەنە ئۆلگۈچىنىڭ تۇغقانلىرى ئۆلگۈچىنىڭ ئېغىزدا قىلغان ۋەسىيىتىگە بىنائەن، ئۇنىڭ مال - مۈلكىگە ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە، دەپ بەلگىلەنگەن. بۇ كىچىك ئوغۇل ۋارىسلىق قىلىش تۈزۈمىنىڭ مۇھىم تولۇقلىمىسى بولۇپ قالغان. قازاقلار ئادەت قانۇنىنىڭ نۇرغۇن ئالاقىدار بەلگىلىمىلىرىنى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىنمۇ داۋاملاشتۇرۇۋەرگەن. بۇ قازاقلارنىڭ قانۇن - تۈزۈمىنىڭ باشقا مۇسۇلمان مىللەتلەرنىڭكىگە ئوخشىمايدىغان ئەڭ زور ئالاھىدىلىكى.

① «قازاقىستان جۇمھۇرىيىتى تارىخى»، 1 - توم، ئالمۇتا، 1957 - يىل رۇسچە نەشرى.

بىلەن ئايۋادىن كۆپەيگەن، دېيىلىدۇ. X ئەسىرنىڭ باشلىرىدا (943 - يىلدىن بۇرۇن) ئەرەبلەردىن ھىسار يازغان «ساياھەتنامە» دە قىرغىزلار مۇنداق تونۇشتۇرۇلغان: "ئۇلارنىڭ ئۆزىگە خاس ئادەتلىرى، قانۇن - مىزانلىرى، ئىدېئولوگىيىسى، يېزىقى ۋە ئىبادەتخانىلىرى بار. ئۇلار چىراغنى ئۆزى ئۆچۈپ قالمىغۇچە ئۆچۈرمەيدۇ. ئۇلارنىڭ ئۆزىگە خاس نەزمىلىرى بار. ئۇلار خۇش پۇراق نەرسىنى ئالدىغا قويۇپ ئۇلۇغلايدۇ، ئۇنىڭغا قاراپ دۇئا قىلىدۇ. ئۇلار بىر يىلدا بىرنەچچە قېتىم ھېيت قىلىدۇ. كۆك تەڭرىگە سېغىنىدۇ، جەنۇب تەرەپكە قاراپ دۇئا قىلىدۇ. ۋېنېرا، ساتۇرنىلارغا چوقۇنىدۇ، مارسنى ياخشىلىقنىڭ ئالامىتى ئەمەس دەپ چۈشىنىدۇ[①]" بۇ خاتىرىدە قەدىمكى قىرغىزلارنىڭ ئوتقا، ئاسمانغا، يۇلتۇزغا چوقۇنىدىغانلىقى بايان قىلىنىپ، ئۇلار ئارىسىدا زوروئاستېر دىنىنىڭ ئاز تولا تارقالغانلىقى ئېچىپ بېرىلگەن. قىرغىزلارنىڭ ئىبادەتخانىلىرى مەملىكىتىمىزنىڭ تاڭ دەۋرىدىكى ئىبادەتخانىلارغا ئاساسەن ئوخشايتتى، ئەمما شامان دىنى يەنىلا قەدىمكى قىرغىزلارنىڭ ئاساسىي دىنى ئىدى. بۇ دىن ئۇلارنىڭ ئىدېئولوگىيىسىدە ئۇزاق زامان ساقلانغان. شامان دىنىغا بولغان ئېتىقاد قىرغىزلارنىڭ شامان پىرىخۇنلۇقىغا ئىشىنىدىغانلىقىدىمۇ ئىپادىلەنگەن. يادا تاش ئەپسۇنىنىڭ كارامىتى توغرىسىدىكى گەپلەر قىرغىزلار ئارىسىدىكى رىۋايەتلەردە ۋە بەزى يازما يادىكارلىقلاردا ئۇچرايدۇ. يادا تاشنى سەيپىمۇ تىلغا ئالغان. ئۇ مۇنداق دېگەن: "قىرغىزلار موڭغۇللار بىلەن ئۇرۇقداش. ئۇلاردا پادىشاھ بولمايدۇ، قاشقا دەپ ئاتىلىدىغان بىرنەچچە بەگلا بولىدۇ. ئۇلار كاپىرمۇ ئەمەس، مۇسۇلمانمۇ ئەمەس. ئۇلار تىنك، ئەمما يولى بار ئېگىز تاغلاردا ياشايدۇ. ئەگەر بىرەر پادىشاھ ئەسكەر ئەۋەتىپ ھۇجۇم قىلسا، بالا - چاقىلىرىنى تاغنىڭ ئىچكىرىسىگە كۆچۈرۈۋېتىپ، ئۆزلىرى يولنى قاتتىق ساقلايدۇ، ھېچقانداق كىشىنى ئۆتكۈزمەيدۇ. ئۇلار يادا ئەپسۇنى ئوقۇپ قار ياغدۇرۇپ، ئۆزلىرىگە ھۇجۇم قىلغان دۈشمەن ئەسكەرلىرىنى سوغۇقتا توڭلاپ پۇت - قولىنى

---

① «قىرغىزلارنىڭ قىسقىچە تارىخى».

بىلدۇرىدۇ. بۇ چاغدا قىرغىزلار شەرق قىرغىزلىرى، غەرب قىرغىزلىرى دېگەن ئىككى چوڭ قىسىمغا بۆلۈنگەن، شەرقىي قىسىمدىكىلىرى تيانشاننىڭ شىمالىدا، غەربىي قىسىمدىكىلىرى تيانشاننىڭ جەنۇبىدا تۇرغان. شۇ چاغدا ئۇلار جەمئىي 20 قەبىلە ئىدى.

قىرغىز تىلى ئالتاي تىلى سىستېمىسى تۈركىي تىللار ئائىلىسىنىڭ قىرغىز - قىپچاق تارمىقىغا كىرىدۇ. مىلادى VII — VIII ئەسىرلەردە ئۇلار "ئورخۇن - يېنسەي" يېزىقى (قەدىمكى تۈرك يېزىقى) نى ئىشلەتكەن، كېيىن ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرى بىلەن ئەرەب، پارس ئېلىپبەلىرىنى ئاساس قىلغان چاغاتاي يېزىقىنى ئىشلەتكەن ھەم چاغاتاي يېزىقىغا ئاساسلىنىپ قىرغىز يېزىقىنى ئىجاد قىلغان.

قەدىمكى قىرغىزلار شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى، قىرغىزلار "مۇئەككەل سۇ، يايلاققا قارايدۇ، نەزىر-چىراغ ئۆتكۈزگەندە پېرىخۇنلارنى چاقىرىپ كېلىپ گەم سالدۇرىدۇ" دېگەن گەپتىكى "گەم" "قامان" بولۇپ، "شامان" سۆزىنىڭ باشقىچە تەرجىمىسى ئىدى. ئۇلار "تەڭرى"، "بىل" دېگەنگە ئوخشاش ئىلاھلارغا چوقۇناتتى. بۆرە، يىلپىز، كالا قاتارلىق ھايۋانلارنى تۇتېم قىلىپ ئۇلۇغلايتتى. ئوچاقنى، ئۇرۇق - ئەۋلادلارنى قوغدايدىغان ئىلاھ — "ئۇماي" (乌买) نى ئۇلۇغلايتتى. قىرغىزلارنىڭ ئەپسانىۋى رىۋايەتلىرىدە تەڭرى (ئاسمان ئىلاھى) ئالەمنىڭ ۋە ئىنسانلارنىڭ مۇتلەق پەرۋەردىگارى، ئۇ ئاۋۋال قۇياشنى ياراتقان، ئاندىن ئاي، يۇلتۇز، زېمىن، سۇ، تاغ، دەل - دەرەخ ۋە ئىنسانلارنى ياراتقان دېگەن گەپ بار. ئۇلارنىڭ ئىنسانلارنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدىكى رىۋايەتلىرىدە تەڭرى زېمىننى ياراتقاندىن كېيىن، ئاسماندىن قاتتىق يامغۇر يېغىپ كەتكەن، كەلكۈن سۇ لاي - لاتقىلارنى ئېقىتىپ، سىبىرىيىدىكى قاراتاش دېگەن تاغدىكى بىر غارغا تاشلىغان، ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، غاردىكى توپا ئېغىربوي ئايالدەك قورساق كۆتۈرۈپ، توققۇز ئايدىن كېيىن ئىنسانلارنىڭ ئىپتىدائىي بوۋىسى ئاي ئاتا، ئۇنىڭدىن كېيىن ئىنسانلارنىڭ ئىپتىدائىي مومىسى ئايۋا تۇغۇلغان، ئىنسانلار ئەنە شۇ ئاي ئاتا

خۇراپىي ئىدىيىلىرى سىڭىپ كەتكەن.

سەيپىنىڭ تۈرك يېزىقىدىكى قوليازمىسىدا خاتىرىلەنگەن ئەھۋالدىن قارىغاندا، ئۇ قازاقلار بىلەن قىرغىزلارنىڭ ئېتىقادىنى سېلىشتۇرۇپ كۆرگەن. ئۇ قازاقلار ئىسلام دىنىنىڭ ھەنەفىيە مەزھىپىگە كىرىدۇ، "قىرغىزلار كاپىرمۇ ئەمەس، مۇسۇلمانمۇ ئەمەس" دەيدۇ.

ئىسلام دىنىنىڭ قىرغىزلار ئارىسىغا قاچان تارقالغانلىقى ھازىرچە ئېنىق ئەمەس. ئوتتۇرا ئەسىردە ئىسلام دىنى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق مىللەتلەر ئارىسىغا تارقالغاندا قىرغىزلارمۇ چەتتە قالمىغان. يۈەن سۇلالىسىنىڭ شىزۇ خانى دەۋرىدە (1260_1294 - يىللار) ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان سودىگەرلەر قىرغىزلار رايونى قاتارلىق جايلار بىلەن يۈەن سۇلالىسى تەۋەسىدىكى جايلار ئوتتۇرىسىدا سودا قىلغان. قىرغىزلارنىڭ مەشھۇر داستانى «ماناس» تىمۇ ئىسلام ئېتىقادىنىڭ تەركىبلىرى بار.

سەيپىنىڭ قولىيازمىسى 1582 - يىلى يېزىلغان، مۇئەييەنلەشتۈرۈش كېرەككى، XVI ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئىسلام دىنى قىرغىزلارنىڭ ئاساسىي ئېتىقادىغا ئايلىنىپ بولغان.

ئىسلام دىنىنىڭ قىرغىزلار ئارىسىدا ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرىدىغان دىنغا ئايلانغانلىقى سوفىلارنىڭ دىن تارقاتقانلىقىنىڭ نەتىجىسى. 1603 - يىلى يېزىلغان «زىيا ئۇلقۇلۇپ» (قەلب نۇرى) دا XVI ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا قارا تاغلىقلارنىڭ رەھبىرى خوجا ئىسھاقنىڭ قىرغىزلار بىلەن قالماقلار ئارىسىدا ئىسلام دىنىنى تارقىتىپ، 18 بۇتخانىنى بۇزدۇرۇۋەتكەنلىكى ھەم نۇرغۇن قىرغىزلارنى مۇسۇلمان قىلغانلىقى تىلغا ئېلىنغان. «تەۋارىخ خەمسەئى شەرقى» دە خاتىرىلەنگەن بىر چۆچەكتە مۇنداق دېيىلگەن: "ئېغىزدىكى رىۋايەتكە ئاساسلانغاندا، قىرغىزلار مەنسۇر ھەللاجىغا قاراشلىق خەلق. بۇنداق دېگۈچىلەر مۇنداق ھېكايە قىلىدۇ: ھەزرىتى ھۇسەيىن ئىبنى مەنسۇر ھەللاجى دەپ ئاتالغان ئۇلۇغ ئەۋلىيا بولۇپ، ئۇنىڭ قىلغان ئىشلىرى ‹تەپسىر› ۋە تارىخ كىتابلىرىدا مەشھۇر. بۇ زات دارغا تارتىلغاندىن كېيىن، مۇبارەك جەستىنى

مىدىرلىتالمايدىغان قىلىپ قويىدۇ، شۇنىڭدىن كېيىن ھۇجۇم قوزغاپ، دۈشمەننى چېكىندۈرىدۇ، ئۇلار ئۆلگەنلەرنى گۆرگە كۆممەي، ئېگىز دەرەخنىڭ ئۈستىگە ئېلىپ قويۇپ، چىرىتىپ تۈگىتىۋېتىدۇ[1].»

قىرغىزلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىنمۇ شامان دىنىغا خاس ئادەتلەرنى تاشلىمىغان. «ئۇلار دىنىي قائىدە بويىچە تەڭرىگە ئاتاپ نەزىر ـ چىراغ ئۆتكۈزىدۇ. مۇسۇلمانلارنىڭ تۈزۈمىگە ئەمەل قىلىپ، قەمەرىيە بويىچە روزا تۇتىدۇ. قوي ـ كالىلىرىنى قار سۈيىدە سۇغۇرىدۇ، قار ياغمىسا، موللا تەكلىپ قىلىپ ئەپسۇن ئوقۇتىدۇ. موللا بىر تاشپاقا، بىر تىرىك پاقىنى شوينىغا باغلاپ، قۇدۇققا ساڭگىلىتىپ ئەپسۇن ئوقۇيدۇ. تاشپاقىنىڭ دۈمبىسى سۇغا چىلاشقان ھامان قار ياغىدۇ. بۇ يادا دېيىلىدۇ. ئۇلار ئاغرىپ قالسىمۇ موللىغا دۇئا ئوقۇتىدۇ، دۇئا ئوقۇشتىن ئىلگىرى قوي سويىدۇ، داپ چېلىپ پېرە ئوينىتىدۇ، جىن ـ ئالۋاستى قوي بىلەن بىللە يوقالدى دەيدۇ[2].»

قىرغىزلار ھىجرىيە كالېندارىنى قوبۇل قىلىش بىلەن بىللە، قەدىمكى شاگاسلارنىڭ يىلنى 12 مۆچەل (چاشقان، كالا، بارس، توشقان، بېلىق، يىلان، ئات، قوي، تۆلكە، توخۇ، ئىت، توڭگۇز) بويىچە ھېسابلايدىغان كالېندارىنى ساقلاپ قالغان. قىرغىزلار چاشقان ۋە توڭگۇز يىلىدا قۇرغاقچىلىق بولىدۇ، ئاپەتتىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئوزۇق ـ تۈلۈك، ئوت ـ چۆپنى كۆپ يىغىش كېرەك؛ بېلىق يىلى بىلەن يىلان يىلىدا مولچىلىق بولىدۇ، ئاب ـ ھاۋا ياخشى بولىدۇ، ئادەممۇ، چارۋىمۇ ئاۋۇيدۇ؛ بارس يىلى ئوغۇل كۆپ تۇغۇلىدۇ، توشقان يىلى قىز كۆپ تۇغۇلىدۇ، دەپ قارىغان. ئۇلار يىلنى، ھەپتىنى، كۈننىمۇ خەيرلىك، خەيرسىز، دەپ ئايرىغان. ھەر ئاينىڭ تاق كۈنلىرى ئۆي كۆچسە بولمايدۇ، جۈمە كۈنى سەپەرگە چىقسا بولمايدۇ، دەپ قارىغان. ئۇلارنىڭ بۇ قاراشلىرىغا ئۆز مىللىتىنىڭ ئىسلام دىنىنىڭ ئادىتىگە كىرمەيدىغان

---

① «قىرغىزلارنىڭ قىسقىچە تارىخى».

② نى جىشۇ: «شىنجاڭدىكى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مىللەتلەر»، «غەربىي شىمالنىڭ مىللەت، دىن تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللاردىن ئۈزۈندىلەر» (شىنجاڭ قىسمى، 2 ـ)، گەنسۇ ئۆلكىلىك كوتۇپخانا، 1985 ـ يىل.

ئەمما ئۇلار قەبىلە تەشكىلىنى قازاقلاردىن تولۇق ساقلاپ كەلگەن. ئۇلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىش جەھەتتىمۇ قازاقلارنىڭكىگە ئوخشاپ كېتىدىغان ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە.

3 - بۆلۈم ئۆزبېك، تاتارلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى

ئۆزبېك دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشىنى مۇھاكىمە قىلغاندا، بەزىلەر ئۆزبېك خانلىقى قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن (XV ئەسىرنىڭ باشلىرىدا) شەرقتىكى دەشتى قىپچاق يايلىقىدا ياشىغان ئاھالىلەر "ئۆزبېك" دەپ ئاتىلاتتى، دەيدۇ. يەنە بەزىلەر بۇ نام XIV ئەسىردىكى ئالتۇن ئوردا (قىپچاق) خانلىقىدىكى "ئۆزبېك خان" نىڭ نامىدىن كەلگەن، دەيدۇ[1]. يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى تارىخىي ھۆججەتلەردە ئۆزبېكلەر " يۆجېبېي" (月即别) ياكى "يۆزۈبېي" (月祖别) دەپ يېزىلغان. XVI ئەسىردە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ماۋەرائۇننەھر رايونىدا توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان ئۆزبېكلەر ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى يەر نامىنى تاشلىمىغانلىقى ئۈچۈن، ئېلىمىزنىڭ مىڭ، چىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى تارىخىي ھۆججەتلەردە ئۆزبېكلەر كۆپىنچە سەمەرقەندلىكلەر، قوقەنلىكلەر، بۇخارالىقلار، ئەنجانلىقلار دەپ يەر نامى بىلەن ئاتالغان، بولۇپمۇ ئەنجانلىقلار دېگەن نام ئەڭ كەڭ قوللىنىلغان. قەدىمكى ئۆزبېكلەر قازاقلار بىلەن بىرلەشمە گەۋدە ئىدى، ئۇلارنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان ۋاقتى VIII ئەسىردىن كېيىن بولسا كېرەك. ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشىغا ئەگىشىپ، سۇفىزم ئۆزبېكلەر ئارىسىدىمۇ بەك ئەۋج ئالغان. بەزىلەر، X ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئەبۇنەسر سامانىينىڭ سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننى ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلدۇرۇش ئۈچۈن 80 نەچچە كىشىنى

[1] «قازاق جۇمھۇرىيىتىنىڭ تارىخى» دىن پايدىلاندىم. «جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر» نىڭ 241 - بېتىدىكى گەپ بىلەن سېلىشتۇردۇم.

كۆيدۈرۈپ، كۆلنى سورىغاندا، دەرياغا چۆشۈپ كۆپۈككە ئايلانغانمىش. بۇ كۆپۈك سۇ يۈزىدە لەيلەپ، بىر ئېرىق بىلەن باغقا كىرگەنمىش. بۇ باغ بىر پادىشاھنىڭ قىزىنىڭ بېغى بولۇپ، مەلىكە قىرىق كېنىزەك ۋە خىزمەتكار بىلەن شۇ يەردە تۇرىدىكەن. كېنىزەكلەردىن بىرى سۇ يۈزىدىكى كۆپۈكنى كۆرۈپ، بارمىقى بىلەن ئاغزىغا ئالغاندا، شېكەردىنمۇ تاتلىق تېتىپ كېتىپتۇ. ئۇ يېنىدىكى بىر قىزغا ئېيتقاندا، قىزلار بىلەن مەلىكە بىر تېمىمدىن ئېلىپ تېتىپ كۆرگەنىكەن، خۇدانىڭ قۇدرىتى بىلەن ھەممىسى ئېغىر بوي بولۇپ قاپتۇ. خان بۇ ئىشنى ئاڭلاپ، بىر - بىرلەپ سوراپتۇ، مەلىكە بولغان ئىشنى ئەينەن دەپ بېرىپتۇ. خان ھەيران بوپتۇ. ئۇلارنى ئۆلتۈرۈۋەتسەم، ئەگەر ئۇلارنىڭ گېپى يالغان بولسا، ئۆز گۇناھى ئۆز گەردىنىگە بولار، ئەگەر راست بولسا، ئۇلارنىڭ بىگۇناھ جېنىغا زامىن بولمايمەنمۇ... دېگەن ئويغا كېلىپ، ئاخىر بۇ بىچارىلەرنى شەھەردىن ھەيدەپ چىقارغۇزۇۋېتىپتۇ. ئۇلار تاغقا بېرىپ ئورۇنلىشىپ، شۇ يەردە تۇغۇپ، ئۆز ئەۋلادلىرىنى چوڭ قىلىپ، تاغ ئىچىدە ياشاپتۇ. كېيىن بۇ قىرىق قىزنىڭ ئەۋلادى قىرغىز (قىرىق قىز) دەپ ئاتىلىپتۇ[1].“

قىرغىزلار قىرىق قىزدىن كېلىپ چىققان، دېگەن گەپ ئۇلارنىڭ ئەپسانىۋى تارىخي ھېكايىلىرىدىكى قەدىمكى رىۋايەت. «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» ۋە «ماناس» داستانىدىمۇ بۇ ھەقتە خاتىرە بار، لېكىن گەپلىرى ئوخشىمايدۇ. «تەۋارىخ خەمسەئى شەرقى» دە بۇ گەپ سۇفىزمنىڭ مەشھۇر ئەۋلىياسى مەنسۇر ھەللاجغا باغلانغان، قويۇق ئىسلام تەسەۋۋۇپچىلىقى تۈسىنى ئالغان.

ئىسلام دىنىنىڭ مەزھەپ تەۋەلىكى جەھەتتە، قىرغىزلارنىڭ ئاز قىسمى شىئە مەزھىپىدىكى ئىسمائىلىيە گۇرۇھىغا ئېتىقاد قىلىدۇ (تاجىكلارنىڭ ئېتىقادىغا ئوخشاش)، كۆپچىلىكى ئەنئەنىچى سۈننىي مەزھىپىگە تەئەللۇق. قىرغىزلارمۇ قازاقلارغا ئوخشاش كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشىنى كەچۈرىدۇ،

---

① قۇربان ئەلى ۋالىدھاجى خالىدىبېك: «تەۋارىخ خەمسەئى شەرقى».

مەركىزىي جايلىرى خىۋا (خارەزم) بىلەن بۇخارا ئىدى. ئەمما نەقشبەندىيە كېيىنكى چاغلاردا تېخىمۇ ئۇلغىيىپ، ھەممىدىن ئېشىپ كەتكەن، باشقا مەزھەپلەر، مەسىلەن، ھەممە يەرگە تارقالغان يەسەۋى مەزھىپى ئاساسەن پەرغانىدە ھەرىكەت قىلغان، قادىرىيە مەزھىپى ۋە ئاساسەن قوقەندە ھەرىكەت قىلغان چىشتىيە مەزھىپى ئۆزلىرىنى نەقشبەندىيىنىڭ ئەمەلىيەتتىكى ئىخلاسمەنلىرى①دېگەن. سوپىزم كاسىپلار ئۇيۇشمىسى بىلەن زىچ باغلانغان، شۇڭا شەھەر تۇرمۇشىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى بولۇپ قالغان. مەزھەپ باشلىقى (شەيخ ياكى پىر، ئىشان) ناھايىتى زور تەسىر كۆچىگە ئىگە بولغاچقا، ئىشخانا خوجايىنلىرى بىلەن سودىگەرلەر دەرۋىشلەرنى قولغا كەلتۈرۈش كاسىپلار ئۇيۇشمىسىدىكى ھۈنەرۋەنلەر بىلەن ئۆزلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى ياراشتۇرۇشقا پايدىلىق ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭدىن كۆرۈنەرلىك ئىقتىسادىي مەنپەئەت ئالالايدىغانلىقىنى ئاخىر تونۇپ يەتكەن. مەزھەپ رەھبەرلىرىمۇ شۇ مۇناسىۋەت بىلەن چوڭ ئىشخانا خوجايىنلىرى ۋە باي سودىگەرلەرنىڭ ماددىي ياردىمىگە ئېرىشىپ، مەزھەپنى تەرەققىي قىلدۇرىدىغان مالىيە مەنبەسىنى كۆپەيتكەن. ئوتتۇرا ئاسىيا سوپىزمچىلىرىنىڭ شىنجاڭغا سىڭىپ كىرىشى ۋە تەسىرى زادى ئۈزۈلۈپ قالمىغان. باشتا ئېيتقىنىمىزدەك، 1533 - يىلدىن كېيىن، مەشھۇر سوپىزمچى ئىلاھىيەتشۇناس، نەقشبەندىيىنىڭ 5 - ئەۋلاد ئۇستازى مەخدۇم ئەزەم ئۆزبېكلەر بىلەن قەشقەرلىكلەر ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشنى ياراشتۇرۇش ئۈچۈن سۆھبەت ۋەكىلى سۈپىتىدە شىنجاڭغا كېلىپ دىن تارقاتقان. ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى يەكەن، قەشقەرگە كېلىپ ئولتۇراقلاشقان. XVII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا سەمەرقەندتىن كەلگەن بىر قىسىم خوجىلار قارىقاشنىڭ زاۋا دېگەن يېرىگە ماكانلاشقان. ئۇنىڭدىن سەل كېيىن، يەنە بىر نەچچە تۈركۈم ئۆزبېكلەر ئىلى دەرياسى ۋادىسىغا كەلگەن. XVII – XVIII ئەسىرلەردە پەرغانە، نەمانگان، تاشكەنتتىن

① شېرىن ھاجىنۇر: «سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى مۇسۇلمانلار»، بۇ نەقىل «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر خەۋىرى» دىن ئېلىندى.

باشلاپ ئوتتۇرا ئاسىيادىن ئاتۇشقا كېلىشى ئۆزبېكلەرنىڭ شىنجاڭغا كېلىپ ئولتۇراقلىشىشىنىڭ باشلىنىشى، دەيدۇ①. قاراخانىيلار دەۋرىدە، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى ئۆزبېكلەر قەشقەر، يەكەن، خوتەن قاتارلىق شەھەرلەرگە كەينى - كەينىدىن كۆچۈپ كەلگەن. ئۇلار ئاساسەن سودىگەرچىلىك ۋە دىن تارقىتىشنى كەسىپ قىلغان. بۇنىڭدىن مەلۇمكى، شىنجاڭدىكى ئۆزبېكلەرنىڭ سانى ئاز بولسىمۇ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن، يەنە كېلىپ ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭغا تارقىلىشى ئۆزبېكلەرنىڭ ھەرىكىتى بىلەنمۇ بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك.

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ خانى ئۆزبېك خان دەۋرى (1312 ــ 1342- يىللار) دە ئىسلام دىنى دۆلەت دىنى قىلىپ بەلگىلەنگەن. ئۆزبېك خان 1314 - يىلى مىسىر سۇلتانى مەلىك ناسىرغا ئەلچى ئەۋەتىپ، "ئىسلام دىنىنىڭ جۇڭگودىن غەرب ئەللىرىنىڭ نېرىقى چېتىگىچە تارقالغانلىقى" نى تەبرىكلىگەن. ئۇ: "مېنىڭ خانلىقىمدا (ئۆزبېك خانلىقىدا) يەنە بىر تۈركۈم كىشى ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلمىغانىدى. مەن تەختكە چىقىپ، ئۇلارغا يا ئىسلام دىنىغا كىرىڭلار، يا جەڭگە ئاتلىنىڭلار، ئىككىنىڭ بىرىگە تۇرۇڭلار، دېدىم. ئۇلار (دىنغا كىرىشنى) رەت قىلدى، نەتىجىدە جەڭگە كىردى. مەن مەغلۇپ قىلدىم، قىردىم، ئەسىر ئالدىم، يوقاتتىم②" دېگەن. ئۆز ۋاقتىدا خانلىقتىكى ھەممە مىللەت، جۈملىدىن قازاقلارمۇ بۇنىڭ زور تەسىرىگە ئۇچرىغان. خەلق ئاغزىدا: "ئىسلام دىنىنى ئۆزبېك خان قالدۇرغان" دېگەن گەپلەر ھازىرغىچە بار③.

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئۆزبېك رايونىدىكى سوپىزم تەشكىلاتلىرىدىن قۇبرىيە بىلەن نەقشبەندىيە ئەڭ مەشھۇر ئىدى. ئۇلارنىڭ ئىبادەت قىلىدىغان

---

① قادىر ئەكبەر: «جۇڭگودىكى ئۆزبېكلەرنىڭ قىسقىچە تارىخى».

② (سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى) ب. د. گرېكوۋ، ئا. ۋ ياكوبوۋسكىي: «ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ گۈللىنىش - خارابلىشىش تارىخى»، 136 - بەت، سودا نەشرىياتىنىڭ 1985 - يىل نەشرى.

③ نىغمەت مىڭجانى يازغان، سۈبىخەي تەرجىمە قىلغان «قازاق تارىخى»، «بىساپاھان قۇملۇقىتىكى دولقۇن» غا بېسىلغان.

ئۆزبېكلەر سودىگەرچىلىك ۋە دىن تارقىتىش بىلەن شۇغۇللانغاچقا، ئۇلار ئارىسىدىكى بىر مۇنچە كىشىلەر خېلى يۇقىرى دىنىي مەدەنىيەت سەۋىيىسىگە ۋە ئىجتىمائىي مەرتىۋىگە ئىگە ئىدى. ئۇلار ئىچىدىكى بەزى خوجىلار "پەيغەمبەر ئەۋلادى" دېگەن نامنى پەش قىلىپ، ھەر مىللەت مۇسۇلمانلىرىنىڭ ئىخمۇ چوڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان. ئۆزبېكلەر ئارىسىدا " خوجا "، "تۆرە"، "مەخسۇم"، "مىر" دېگەن فامىلىلەر بىلەن ئاتىلىدىغان ئاقسۆڭەكلەر ئۆزئارا تويلىشىدىغان تۈزۈم داۋاملاشقان. چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۆزبېك سودىگەرلىرىنىڭ شىنجاڭغا كېلىپ ماكانلىشىشى قوقەنلىك ئۆزبېك سودىگەرلىرى (ياكى ئەنجانلىق سودىگەرلەر) نىڭ سودا پائالىيىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. شىنجاڭدا چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى تىكلىنىشى بىلەنلا، قوقەنلىك سودىگەرلەرنىڭ سودا قاتنىشى باشلىنىپ كەتكەن①. نەتىجىدە ئۆزبېكلەر سودىگەرچىلىك بىلەن تېز بېيىپ ئۆز ئالدىغا ئىگىلىك تىكلەپ، يەر ئېلىپ تېرىغان ياكى بوز يەر ئۆزلەشتۈرگەن، بەزىلىرى زېمىندارغا ئايلانغان، شۇ يەردىن خوتۇن ئېلىپ بالا - چاقىلىق بولۇپ، يەرلىك نوپۇسقا ئۆتۈپ، بارا - بارا ئۇيغۇرلارغا قوشۇلۇپ كەتكەن. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭنىڭ بەزى شەھەرلىرىدە ئۆزبېكلەر ئولتۇراقلاشقان رايونلار ئۆز ئالدىغا "ئەنجان كوچىسى"، "ئەنجان رەستىسى" بولۇپ شەكىللەنگەن. دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرىدىمۇ ئەنجانلىقلار مەسچىتى، ئەنجانلىقلار كۆلى، ئەنجانلىقلار مازىرى بىنا قىلىنغان.

تاتار دېگەن نام تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىن تارتىپ تىلغا ئېلىنغان. تاتارلار تۈرك خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولغان قەبىلىلەرنىڭ بىرى. تاتارلار تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىن كېيىن بارا - بارا روناق تاپقان. بۇ نام شىمالدىكى كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەرنىڭ ئومۇمىي نامى ئىدى. موڭغۇللار باش كۆتۈرۈپ چىققاندىن كېيىن، تاتارلار موڭغۇللار تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان.

---

① (ياپونىيە) زوكۇتو يازغان، لىلى سۇچۈن تەرجىمە قىلغان «شىنجاڭنىڭ XVIII - XIXئەسىرلەردىكى ئىجتىمائىي تارىخى ھەققىدە تەتقىقات»، 2 - قىسىم.

ئىلىغا كەلگەن ئۆزبېك خوجىلار دىنىي تەشۋىقات ئېلىپ بارغان. ئۆزبېكلەر XV ئەسىردىن باشلاپ سودىگەرچىلىك، چارۋىچىلىق، باغۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللانغان، بىر قىسمى مەخسۇس دىن تارقىتىش بىلەن شۇغۇللانغان.

ئۆزبېك تىلى ئالتاي تىلى سىستېمىسىنىڭ تۈركىي تىللار ئائىلىسىگە كىرىدۇ، يېزىقى ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئېلىپبەلىك يېزىق. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۆزبېك رايونلىرىدا ياشىغان مۇسۇلمانلاردىن بىر مۇنچە مەشھۇر پەيلاسوپلار، ئەدىپلەر، شائىرلار ۋە ئالىملار چىققان. XVII – XVIII ئەسىردىكى ئۆزبېك ئالىملىرى شىنجاڭنىڭ مەدەنىيىتى ۋە سىياسىي تۇرمۇشى بىلەن يېقىن باغلىنىشتا بولغان. مەسلەن، بابارەھىم مەشرەپ (1640 – 1711- يىللار) شىنجاڭدا كۆپ يىل تۇرغان. ئۇ ئەنجاندا تۇغۇلغان، ياش ۋاقتىدا شۇ يەردىكى ئۆلىما موللا بازار ئاخۇننىڭ قولىدا ئوقۇغان. قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن ئاپپاق خوجىغا مۇرىت بولغان. ئەمما، ئۇ دىنىي يۇقىرى قاتلام كىشىلىرىنىڭ بىر - بىرىگە ئورا كولىشىغا قارشى تۇرغانلىقى ئۈچۈن سۈرگۈن قىلىنىپ، تەركىدۇنيا بولۇپ، قەشقەر، يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ، ئىلى، تاشكەنت، بۇخارا، خۇجەند، سەمەرقەند، ھىندىستان ۋە ئافغانىستان قاتارلىق جايلاردا يۈرگەن، كېيىن مۇھەممەدخان تەرىپىدىن بەلختە دارغا ئېسىپ ئۆلتۈرۈلگەن. ئۇ «مەشرەپى دىۋان» دېگەن ئەسەرنى ۋە جالالىدىن رۇمى بىلەن مىرزا ئابدۇقادىر بېدىلگە باھا بېرىدىغان «تاڭ نۇرىنىڭ كېلىشى» دېگەن شېئىرىي ئەسەرنى يازغان. يەنە بىر شائىر ھۇۋەيدا (1705 – 1780- يىللار) نىڭ ئانا يۇرتى ئەنجاننىڭ چىميائىن دېگەن يېرى ئىدى، ئۇنىڭ بوۋىسى خەئىپ نازار ئاپپاق خوجىنىڭ دىنىي ئىشلىرىغا قاتنىشىش ئۈچۈن قەشقەرگە كەلگەن. شۇ جەمەتتىن بولغان مەۋلىۋى سالاھىدىن دېگەن يەنە بىر مۆتىۋەرمۇ خوجىلار دەۋرىدە يەكەنگە كۆچۈپ كېلىپ، ئالتۇن ئىسلام مەكتىپىدە ۋەزىپە ئۆتىگەن. ھۇۋەيدا تەسەۋۋۇپچى ئىشان ئىدى، ئۇ «ھۇۋەيدا چىميانى توپلىمى» دېگەن ئەسەرنى يازغان ھەم تەرجىمانلىق بىلەن شۇغۇللانغان. مەشھۇر ئەسەر «چاھار دەرۋىش» نى پارس - ئوردۇ تىلىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان①.

---

① قادىر ئەكبەر: «جۇڭگودىكى ئۆزبېكلەرنىڭ قىسقىچە تارىخى».

ئۈستىگە ئۆلتۈرغۇزۇپ قويغان.“ روبرۇكنىڭ «ساياھەت خاتىرىسى»دە، ئۇلارنىڭ بۇتقا چوقۇنىدىغان بۇنداق ئادەتلىرى تەپسىلىي يېزىلغان. ئۇ مۇنداق دېگەن: تاتارلارنىڭ چېدىرلىرىدا ”ئەر خوجايىننىڭ بېشىنىڭ ئۈستىدە قوچاققا ئوخشايدىغان، كىگىزدىن ياسالغان، ئۆزلىرى ئەر خوجايىننىڭ ئىنىسى دەپ ئاتايدىغان بىر بۇت ئېسقىلىق تۇرىدىكەن، ئايال خوجايىننىڭ بېشىنىڭ ئۈستىدىمۇ ئۆزلىرى ئايال خوجايىننىڭ ئىنىسى دەپ ئاتايدىغان بىر بۇت ئېسقىلىق تۇرىدىكەن. بۇ ئىككى بۇت تامغا ئېسىلىدىكەن، ئىككى بۇتنىڭ ئارىلىقىغا ئېگىزرەك قىلىپ بىر ئاۋاق بۇت ئېسىلىدىكەن، ئۇ پۈتۈن چېدىرنىڭ مۇئەككىلى ئىكەن. ئايال خوجايىننىڭ ... كارىۋىتىنىڭ ئاياغ تەرىپىگە ئالدىنى خىزمەتكارلار ۋە ئاياللارغا قارىتىپ بىر كىچىك بۇت قويۇلىدىكەن. ئاياللار تەرەپتىكى ئىشىككە كۆكرىكىگە كالىنىڭ ئەمچىكى چىقىرىلغان، ئىنەك ساغىدىغان ئاياللارغا ئاتاپ ياسالغان يەنە بىر بۇت قويۇلىدىكەن ... چېدىرنىڭ ئىچىگە ئەر تەرەپكە كۆكرىكىگە بايتالنىڭ ئەمچىكى چىقىرىلغان، بايتال ساغىدىغان ئەرلەرگە ئاتاپ ياسالغان يەنە بىر بۇت قويۇلىدىكەن.“ پىرانو كاربىنىي: ”ھەر قانداق بىر بالا ئاغرىپ قالسا، ئۇلار ئەنە شۇ ئۇسۇل بىلەن بىر بۇت ياساپ، كارىۋىتىغا باغلاپ قويىدىكەن“ دېگەن. دېمەك، پۈتۈن چېدىرنىڭ، ئەر خوجايىننىڭ، ئايال خوجايىننىڭ، خىزمەتكارنىڭ، كىچىك بالىنىڭ قوغدىغۇچى بۇتى بولغان.

تاتارلارنىڭ گۇناھ قارىشىمۇ شامان دىنىغا بولغان ئېتىقادتىن كېلىپ چىققان. ”ئات ئۇرىدىغان قامچىغا يۆلىنىپ تۇرۇش، قامچىنى ياچاقنىڭ ئوقىغا تەگكۈزۈش، ئۇششاق جانىۋارلارنى تۇتۇش ياكى ئۆلتۈرۈش، ئاتنى نوختا بىلەن ئۇرۇش، ئۇستىخاننى ئۇستىخانغا ئۇرۇپ چېقىش، سۈتنى ياكى باشقا ھەرقانداق ئۇسسۇلۇقنى يەرگە تۆكۈش، چېدىر ئىچىگە سىيىش“ نىڭ ھەممىسى گۇناھ دەپ قارالغان، ”پىچاقنى ئوتقا تىقىش ياكى ھەرقانداق ئۇسۇل بىلەن ئوتقا تەگكۈزۈش ۋە ياكى قازاندىكى گۆشنى پىچاق بىلەن ئېلىش، ئوتنىڭ قېشىدا پالتا بىلەن بىرەر نەرسىنى چېپىش، بۇلارمۇ گۇناھ دەپ

خەنزۇلارنىڭ ۋە چەت ئەللەرنىڭ تارىخي كىتابلىرىدا موڭغۇللارمۇ تاتار دەپ ئاتالغان، ئەمما كېيىنكى ۋاقىتلاردا تاتار دېگەندە ئاساسەن ئالتۇن ئوردا خانلىقى دەۋرىدىن قازان خانلىقى دەۋرىگىچە بولغان ئارىلىقتا ئۆزلىرىنى موڭغۇللارنىڭ ئەۋلادى دەپ ئاتىغان قەبىلىلەرنىڭ ئاھالىسى كۆزدە تۇتۇلىدىغان بولغان. تاتارلار بۇلغار، قىپچاق، موڭغۇل ۋە باشقا قەبىلىلەرنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ۋۇجۇدقا كەلگەن. ئۇلارنىڭ تىلى ئالتاي تىلى سىستېمىسى تۈركىي تىللار ئائىلىسىنىڭ قىپچاق تىلى گۇرۇپپىسىغا كىرىدۇ. شىنجاڭدىكى تاتارلار XIX ئەسىرنىڭ 20 ـ 30 ـ يىللىرىدىن كېيىن روسىيىنىڭ قازان، شەمى، زايسان قاتارلىق جايلىرىدىن كۆچۈپ كېلىپ، ئاساسەن ئىلى، چۆچەك، ئۈرۈمچى قاتارلىق جايلاردا ماكانلاشقان .

تاتارلار ئەسلىدە موڭغۇللارغا ئوخشاش كۆپ ئىلاھقا چوقۇناتتى، تولاراق شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. جون پىرانو گارپىنى، ۋىليام روبرۇك، ماركوپولو ۋە XIII ئەسىردە ئۆتكەن ئەرمىنىيىلىك يازغۇچىلار ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ دىنىي ئەھۋالى ھەققىدە نۇرغۇن قىممەتلىك تەكشۈرۈش خاتىرىلىرىنى قالدۇرغان. پىرانو گارپىنى «موڭغۇل تارىخى»دا XIII ئەسىردىن ئىلگىرىكى تاتارلارنىڭ ئىلاھقا چوقۇنۇشى، گۇناھ قارىشى، رەمباللىق ۋە گۇناھنى يۇيۇشى شۇنىڭدەك ئۆلۈم ئۆزىتىشى ھەققىدە بىر مۇنچە مەلۇمات بەرگەن. ئۇلار ئۆز ۋاقتىدا "ھەممە نەرسىدە جان بولىدۇ" دەيدىغان شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلغان، "قۇياش، ئاي، ئوت، سۇ، يەرگە تېۋىنغان ۋە چوقۇنغان"، ئەمما تەڭرىنى ئىلاھلارنىڭ ئىلاھى دەپ ئۇلۇغلىغان. "ئۇلار تەڭرىنىڭ كۆزگە كۆرۈنىدىغان ۋە كۆرۈنمەيدىغان جىمى مەۋجۇداتنى يارىتىدىغانلىقىغا، دۇنيادىكى ئەڭ گۈزەل شەيئىنىمۇ، خىلمۇ خىل مۇشكۇلاتلارنىمۇ پەيدا قىلىدىغانلىقىغا ئىشەنگەن". ئۇلار يەنە "كىگىزدىن ئادەم سىياقىدا بۇت ياسىغان ۋە ئۇنىڭغا چوقۇنغان. بەزىلىرى بۇنداق بۇتنى چېدىر ئىشىكىنىڭ ئىككى تەرىپىگە قويۇپ قويغان. بەزىلىرىنى مەخسۇس ياسالغان بۇت ھارۋىسىغا ئولتۇرغۇزۇپ قويغان. قەبىلە ئاقساقاللىرى چېدىرىنىڭ ئوتتۇرىسىغا پەشتاق ياسىتىپ، بۇتنى ئۇنىڭ

مۇستەھكەم ئاساس سالغان ».① قازانخان (1259 ـ 1304 ـ يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) دەۋرىدە، ئالتۇن ئوردا خانلىقىدا بۇددا دىنى ئاز ـ تولا تارقىلىپ تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن «تەۋارىخ خەمسەئى شەرقى» دە ئېيتىلىشىچە، "بۇغىخان، قازانخانلار ئىسلام دىنىغا چىن كۆڭلىدىن بەيئەت قىلغاندا، تاتار، موڭغۇللارنىڭ مىڭلىغان ۋاك، گوڭلىرىمۇ ئۇلارغا ئەگىشىپ ئىسلام ئەقىدىسىنى قوبۇل قىلغان." ئۆزبېك خان تەختكە چىققاندىن كېيىن، شامان پىرىخونلىرىنىلا ئۆلتۈرۈپ قالماي، بۇددا لامالىرىنىمۇ ئۆلتۈرۈپ، ئىسلام دىنىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى تىكلەش يولىدا زور بىر قەدەم تاشلىغان. "ئۆزبېك خان دەۋرىدە ئىسلام دىنىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرى شۇنچە چوڭ بولسىمۇ، لېكىن بۇ مۇۋەپپەقىيەتلەر شەھەر تۇرمۇشىنىڭ ۋە يايلاقتىكى يۇقىرى قاتلام فېئوداللارنىڭ دائىرىسىدىن ھالقىپ چىقالمىغان. يايلاقتىكى ئەمگەكچىلەر ئۇزاققىچە شامان دىنىغا خاس كونا ئىدىيىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا تۇرۇۋەرگەن." شۇڭا تاكى XV ئەسىرگىچە قىپچاق يايلىقىدا نۇرغۇن بۇددىستلار بولغان، يەنە نۇرغۇن كىشىلەر يەنىلا شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلغان، ئىسلام دىنى تاتارلار ئارىسىدا XV ئەسىردىن كېيىن ئومۇملاشقان.

ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭدىكى باشقا مۇسۇلمان مىللەتلەرگە ئوخشاش، سوفىزم تاتارلارغىمۇ ئۇزاققىچە تەسىر كۆرسەتكەن. بەزى تەتقىقاتچىلارنىڭ ئېيتىشىچە، "ئاۋۇلمۇئاۋۇل، ئۆيمۇئۆي ئارىلاپ يۈرىدىغان تاتار موللىلار قازاقلار بىلەن مۇسۇلمانلار دۇنياسى ئوتتۇرىسىدىكى ئاساسلىق ۋاسىتىچى" بولغان. شىنجاڭدا دىن تارقاتقان تاتارلارنىڭ كۆپچىلىكى چىگگىل، كۆكتوقاي، گوچۇڭ قاتارلىق جايلاردىكى قازاقلارنىڭ ئارىسىغا بارغان. "XIX ئەسىردە قازاقلار ئارىسىدا ئىسلام دىنىنى تارقاتقان تاتار موللىلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك سوفىزمچىلار ئىدى ".② مەسىلەن، يەسەۋىنىڭ تەسىرى ئۇزاققىچە ساقلانغان. لېكىن، چوڭ مەزھەپلەر بويىچە ئايرىغاندا، تاتارلارنىڭ ھەممىسى بىر چوڭ

① ب. د. گرېكوۋ : «ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ گۈللىنىش ـ خارابلىشىش تارىخى».
② «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر خەۋىرى» نىڭ 1986 ـ يىل 2 ـ سانىغا بېسىلغان «سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى قازاقلار».

قارالغان، چۈنكى ئۇلار ئۇنداق قىلغاندا، ئوتنىڭ كاللىسى كېسىلىدۇ، دەپ قارىغان". ئۇلارنىڭ بۇنداق گۇناھ قارىشىدا ئوت ئىلاھىغا چەكسىز چوقۇنۇش گەۋدىلەنگەن. ئۇلارنىڭ گۇناھ يۇيۇش رەسىم - قائىدىسىدە مەخسۇس ئوت بىلەن تازىلاش مۇراسىمى بولغان. "ئۇلار ھەرقانداق نەرسە ئوت بىلەن تازىلىنىدۇ، دەپ قارىغان. شۇڭا، ئۇلارغا ئەلچى ياكى ۋاڭ، گۇڭ ۋە ياكى باشقا ھەر قانداق كىشى كەلسە، ئېلىپ كەلگەن سوۋغات بىلەن قوشۇپ، ئىككى دۆۋە ئوتنىڭ ئارىلىقىدىن ئۆتكۈزۈپ تازىلانغان."

ئۆلۈم ئۇزىتىش مۇراسىمى. "ئادەم ئۆلسە، ئۆلگۈچىنىڭ تۇغقانلىرى ۋە شۇ چېدىردا تۇرىدىغان ھەممە كىشى ئوت بىلەن تازىلىنىشى كېرەك. ئۇلارنىڭ تازىلاش رەسمىيىتى مۇنداق ئۇسۇل بىلەن ئادا قىلىنىدۇ: ئىككى يەرگە گۈلخان يېقىلىدۇ، ھەربىر گۈلخاننىڭ يېنىغا بىر تال نەيزە تىكلىنىدۇ، ئىككى نەيزىنىڭ ئۇچى بىر تال ئارغامچا بىلەن چېتىلىدۇ، ئارغامچىغا بىر نەچچە تال ماتا پۇرۇچى باغلىنىدۇ، ئادەم، ئۇلاغ ۋە چېدىر قاتارلىقلار شۇ ئارغامچىنىڭ ئاستىدىن ئۆتكۈزۈلىدۇ. ئىككى ئايال ئىككى تەرەپتە تۇرۇپ سۇ چاچىدۇ ۋە ئايەت ئوقۇيدۇ".① دىنىي پائالىيەتلەر توغرىسىدىكى بۇ خاتىرىلەر تاتارلارنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرىشتىن ئىلگىرىكى ئېتىقاد ئالاھىدىلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە، شىنجاڭدىكى مۇسۇلمان مىللەتلەرنىڭ دىنىي پائالىيەتلىرىدىكى شامان دىنىدىن قالغان كونا ئادەتلەرنى چۈشەندۈرۈشكىمۇ ياردەم بېرىدۇ.

تاتارلارنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان ۋاقتىنى ئەڭ بالدۇر دېگەندە ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ قاغانى بۇغىخان (1257 ـ 1266 ـ يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) زامانىغا سۈرۈش مۇمكىن. ئۇ "ئەڭ تەسىرلىك يۇقىرى قاتلام فېئوداللارنى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدۇرۇش ئۈچۈن تۇنجى بولۇپ

---

① (ئەنگىلىيە) داۋسون يازغان، لۈيۇ تەرجىمە قىلغان، جۇلياڭشياۋ ئىزاھلىغان «موڭغۇلىيىگە ئەلچىلىككە بېرىشىم»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتىنىڭ 1983 ـ يىل نەشرى.

بولغان ئىپتىدائىي، تەبىئىي چوقۇنۇش مەۋجۇت ئىدى. قەدىمكى زاماندا پارسلاردىن كىرگەن زوروئاستېر دىنى بىلەن «ئاۋېستا» (پارسلارنىڭ قەدىمكى كالامى)نىڭ تەسىرىمۇ خېلى كەڭ ئىدى. مىلادى II — III ئەسىرلەردە، تاشقورغان ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلاردا كاۋانتا دۆلىتى قۇرۇلۇپ، ئازكەم 500 يىل ھۆكۈم سۈرگەن، بۇددا دىنى بۇ دۆلەتنىڭ دۆلەت دىنى ئىدى.

مىلادى VIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئەرەبلەر ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىستېلا قىلغاندىن كېيىن، ئىسلام دىنىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا كەڭ تارقىلىشىغا ئەگىشىپ، IX ئەسىردە تاجىكلار مىللەت بولۇپ شەكىللەنگىچە بولغان مەزگىلدە، ئىسلام دىنى ھۆكۈمران ئورۇندىكى دىنغا ئايلانغان. شىنجاڭدا X ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا قاراخانىيلارنىڭ ھۆكۈمرانى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، مىلادى 960 - يىلى ئىسلام دىنى دۆلەت دىنىغا ئايلانغان. قاراخانىيلار سۇلالىسى سۈننىي مەزھىپىنى ئىسلام دىنىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان مەزھەپ قىلىپ بېكىتكەن، سۈننىي مەزھىپى بىلەن قارىمۇ قارشى بولغان شىئە مەزھىپى ئاساسەن تاشقورغان رايونىدا ياشايدىغان تاجىكلار ئېتىقاد قىلىدىغان مەزھەپ بولۇپ قالغان. تاجىكلار شىئەلەرنىڭ ئىسمائىلىيە مەزھىپىگە ئېتىقاد قىلغان، بۇ ناسىر خۇسراۋنىڭ پامىرغا كېلىپ دىن تارقاتقانلىقىنىڭ نەتىجىسى (ئىككىنچى باب 2 - بۆلۈمگە قاراڭ). شۇڭا ناسىر خۇسراۋ ئېلىمىزدىكى تاجىك مۇسۇلمانلار تەرىپىدىن پىر، ئۇستاز، ئەۋلىيائاتا[1] دەپ ئۇلۇغلانغان. بىراق، تارىخنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، پامىر رايونىدىكى ئىسمائىلىيە مەزھىپى نىسارى مەزھىپى — مۇھەممەدشاھ نەسەبى — قاسىم شاھ نەسەبى — ئاغاخان نەسەبىدىن ئىبارەت تارقىتىش يولى بويىچە تەرەققىي قىلغان.

پاتىمە سۇلالىسىنىڭ 8 - ئەۋلاد خەلىپىسى مۇستەنسىر دەۋرىنىڭ ئاخىرىدا، پارسلارنىڭ ئىسمائىلىيە مەزھىپى ئىشلىرى ھەسەن ساباھ

---

① شېرىن قۇربان، رۇچايىك تورەكۇل: «تاجىكلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى»، «شىنجاڭ دىن تەتقىقات ماتېرىياللىرى» نىڭ 17 - توپلىمىغا بېسىلغان.

ئىمام مەزھىپىگە كىرىمىز، دېگەن. "چوڭ ئىمام" ھەنەفىينىڭ ئاساسچىسى ئەبۇھەنىفە. شۇڭا، ئۇلارنىڭ مەزھىپى، ئەمەلىيەتتە، ئەنئەنىۋى سۈننىي مەزھىپى ئىدى .

4 - بۆلۈم تاجىكلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى

تاجىكلار ئەۋلادتىن - ئەۋلادقىچە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا ياشاپ كەلگەن، ئۇزۇن تارىخقا ئىگە مىللەت. تاجىكلار تۈزلەڭلىك تاجىكلىرى ۋە تاغ تاجىكلىرى دەپ ئىككىگە ئايرىلىدۇ. تاغ تاجىكلىرىنىڭ نوپۇسى ئازراق، ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى پامىر ئېگىزلىكىدە ۋە ئۇنىڭغا ياندىش رايونلاردا ئولتۇراقلاشقان. ئېلىمىزدىكى تاجىكلار تاغ تاجىكلىرىنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ، قەدىمكى زاماندا شىنجاڭنىڭ غەربىي جەنۇبىدا ياشىغان، ھىندى - ياۋروپا تىلى سىستېمىسى ئىران تىلى ئائىلىسىدىكى غەربىي ئىران تىلىدا سۆزلىشىدىغان مىللەت. شىنجاڭدىكى تاشقورغان ئۇلارنىڭ تىرىكچىلىك مەركىزى ئىدى. "تاجىك" دېگەن نام "تاج" دېگەن سۆزگە "ئىك" دېگەن ئارقا قوشۇمچىنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن تۈزۈلگەن. بۇ ھۆرمەت ۋە يېقىنلىقنى بىلدۈرىدىغان ئاتاق. خەن، تاڭ دەۋرلىرىدە، ئېلىمىز تاجىكلىرى ئولتۇراقلاشقان كۆكتارت (پامىر) رايونى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى سۇلالىلەرنىڭ بىر تۇتاش باشقۇرۇشىدا بولغان. تاڭ سۇلالىسىدىن كېيىن قاراخانىيلار سۇلالىسى، غەربىي لياۋ سۇلالىسى، چاغاتاي خانلىقى، يەكەن خانلىقىنىڭ قارمىقىدا بولغان. XVIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا چىڭ سۇلالىسىنىڭ زېمىنىغا قوشۇلغان.

ئىسلام دىنى ئوتتۇرا ئاسىياغا كىرىشتىن ئىلگىرى، شەرقىي ئىران تىلىدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەرنىڭ بىرلىككە كەلگەن دىنىي ئېتىقادى يوق ئىدى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا كەڭ تارقالغان زوروئاستېر دىنى بىلەن بىللە خرىستىئان دىنى، بۇددا دىنى ۋە مانى دىنىمۇ مەۋجۇت ئىدى. شىنجاڭدىكى تاجىكلار ئارىسىدا ئەزەلدىن "مۇز تاغلار بوۋىسى" دەپ ھۆرمەتلىنىدىغان مۇز تاغقا

كېيىن، ئالاموت تېغى پادىشاھلىقىنىڭ 4 ـ ئەۋلاد رەھبىرى ھەسەن ئاللا زىكرىھە سالام (مىلادى 1162 ـ 1166 ـ يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) ئىمام دەپ ئېتىراپ قىلىنىشقا باشلىغان. شۇنىڭدىن تارتىپ مىلادى 1256 ـ يىلى موڭغۇل ئىستىلاچىسى ھىلاكۇ ئالاموت قەلئەسىنى ئېلىپ، ئىمام رۇقىدىن كۇرشاھنى قەتل قىلغانغا قەدەر نىسارىچىلارغا ئالاموت قەلئەسىنىڭ رەھبىرى ئىمام بولغان. رۇقىدىن كۇرشاھنىڭ ئوغلى مۇھەممەد شەمسىدىن (كۇرشاھنىڭ نەۋرىسى دېگەن گەپمۇ بار) ئەزەربەيجانغا قېچىپ كەتكەن. شەمسىدىندىن كېيىن ئىماملىق ئورۇنغا ۋارىسلىق قىلىش مەسىلىسىدە يەنە بۆلۈنۈش يۈز بەرگەن. بىر تارماقتا قاسىم شاھ ۋارىسلىق قىلغان، بىر تارماقتا مۇھەممەد شاھ ۋارىسلىق قىلغان. قاسىم شاھ ۋارىسلىق قىلغان تارماق بۇرۇن ئىراننىڭ ماخارا شەھىرى يېنىدىكى ئانزودىن يېزىسىدا ۋە شەھىرى باباق قاتارلىق جايلاردا جىم ياتقان، XVIII ئەسىردىن باشلاپ بۇرۇنقى پىنھان تۇرمۇشنى ئۆزگەرتىپ، سىياسىي سەھنىگە چىققان. بۇ نەسەبنىڭ ئىمامى ئەبۇ ھەسەن شاھ مىلادى 1756 ـ يىلدىن 1792 ـ يىلغىچە كىرماننىڭ باش ۋالىسى بولغان. ئۇنىڭ نەۋرىسى ھەسەن ئەلى شاھ ماخرات (بۇ نەسەبنىڭ 46 ـ ئىمامى) قا پادىشاھ فاس ئەلى "ئاغاخان" دېگەن مەرتىۋىنى بەرگەن، بۇ مەرتىۋە ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا مىراس بولۇپ قالغان. ھەسەن ئەلى شاھ كىرماننى ئۆز ئالدىغا سوراشقا ئورۇنغان بولسىمۇ، ئەمەلگە ئاشۇرالماي، مىلادى 1840 ـ يىلى پاكىستانغا كۆچۈپ بېرىپ، كاراچى ۋە كالكوتتىدا تۇرغان، كېيىن ھىندىستانغا كۆچۈپ بېرىپ، بومباينىڭ پۇنا دېگەن يېرىدە ماكانلاشقان. مۇھەممەد شاھ نەسەبىدىكى يەنە بىر تارماق دېرەمدىكى نىسارى گۇرۇھى بىلەن باغلانغان. بۇ نەسەبنىڭ ئەڭ داڭلىق ئىمامى شاھ داشىر ھۇسەيىن داكانى سافاۋى پادىشاھلىقىنىڭ سۇلتانى تەرىپىدىن پىرسىيىدىن سۈرگۈن قىلىنىپ، دامغاندىكى ئەخمەت ناگار دېگەن يەرگە كېلىپ، 1594ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن. بـۇ نـەسـەبـنـىـڭ ئىماملىقى ئەمىر مۇھەممەد باجىر (1796 ـ يىلدىن كېيىن ئۆلگەن) غا كەلگەندە ئۈزۈلۈپ قالغان.

(ملادىيه 1039 ـــ 1124 ـ يىللار)نىڭ رەھبەرلىكىدە گۈللەنگەن. ھەسەن ساباھ ئىراننىڭ قۇم شەھرىدىن ئىدى، ئۇ ملادى 1078- يىلى سودىگەرچە ياسىنىپ مىسىرغا بارغان، مۇستەنسىر كۆرۈشكەن ۋە تەيىنلىگەندىن كېيىن پىرسىيىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا دىن تارقاتقان. ئۇ ملادى 1090- يىلى دىرەم تاغ رايونىدىكى ئالاموت قەلئەسىنى مەركەز قىلىپ، تەشكىلى مۇكەممەل، ئىنتىزامى قاتتىق بىر تاغ پادىشاھلىقى قۇرۇپ، سالجۇقىيلار سۇلالىسىنىڭ ھەربىي ھۆكۈمرانلىقىغا ۋە ئۆزىگە دۈشمەن بولغان باشقا سىياسىي، دىنىي كۈچلەرگە يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈش، ۋەھىمە سېلىش يولى بىلەن قارشى تۇرغان①. ملادى 1094 ـ يىلى مۇستەنسىر ئۆلگەندىن كېيىن، پاتىمە سۇلالىسىدىكى ئىسمائىلىيچىلەر ئىچىدە ئىمامىلىق ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقىنى تالىشىپ چوڭ بۆلۈنۈش يۈز بەرگەن. مۇستەنسىر ئەسلىدە چوڭ ئوغلى نىسارىنى ۋارىس قىلىپ بەلگىلىگەن بولسىمۇ، كېيىن ئۇنىڭ كىچىك ئوغلى ئەخمەت باش ۋەزىر ئافدالنىڭ يۆلىشى بىلەن تەختكە چىقىپ ، «مۇستارى» دەپ ئاتالغان. نىسارى قوراللىق قارشىلىق كۆرسىتىپ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن زىندانغا تاشلىنىپ، سولاقتا ئۆلگەن. ئۇ ئىككىيلەننىڭ ئىخلاسمەنلىرى مۇستارىچىلار ۋە نىسارىچىلار دېگەن ئىككى گۇرۇھ بولۇپ شەكىللەنگەن. ھەسەن ساباھ بىلەن پىرسىيىدىكى ئىسمائىلىيچىلەر مۇستارىنىڭ ۋارىسلىق ھوقۇقىنى ئېتىراپ قىلماي، نىسارىنىڭ ۋارىسلىق ھوقۇقىنى ئېتىراپ قىلغان. ئىمامىلىق ئورۇن بوش قالغان مەزگىلدە، ھەسەن ساباھ نىسارىچىلارنىڭ ئەڭ كاتتا رەھبىرى بولۇپ قالغان. ئۇ ئۆلگەندىن

① بۇ تاغ پادىشاھلىقىنىڭ يولباشچىسى بولغان شەيخ «شەيخ ئەل جەبەل» (تاغ پادىشاھى) دەپ ئاتالغان . ئۇلار يوشۇرۇن قاتىللىق ۋە تېررورلۇق ھەرىكىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان چەۋەنداز (Fida ياكى Fidawi يەنى پىدائى) لارنى يېتىشتۈرگەن. ئۇلارنى ۋەزىپە ئىجرا قىلىشقا ئەۋەتىش ئالدىدا، ئۇلارغا خەشىش دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل دورا بېھوشنى ئىچۈرگەن. مەست بولغاندىن كېيىن ئۇلارنى شەيخ تەييارلاتقان ئىشرەت باغقا ئەۋەتكەن. ئۇلار بۇ يەردە ئېسىل تائاملارنى يەپ ، نازىنىنلار بىلەن ئويناپ ، بۇ دۇنيانىڭ راھىتىدىن قانغۇچە لەززەتلەنگەن. مەست ـ ئەلەس بولۇپ، خۇدىنى يوقىتىپ، ئۆزىنى ئۇتالمايدىغان دەرىجىگە يەتكەندىن كېيىن بىرىپ تېررورلۇق قىلغان. دورا بېھوش ياۋروپالىقلارغا ئاساشىن دەپ خاتا ئۆزلىشىپ قالغاچقا، بۇ گۇرۇھ "ئاساشىنچىلار" دەپ ئاتالغان. مەشھۇر ساياھەتچى ماركوپولو ملادى، 1271 ـــ 1272 ـ يىللىرى ئالاموت رايونىدىن ئۆتكەندە تاغ پادىشاھى ۋە ئۇنىڭ ئىشرەت بېغى توغرىسىدىكى رىۋايەتنى ئاڭلىغان، «ماركوپولو ساياھەت خاتىرىسى» نىڭ 1 ـ جىلد، 23 ـ ، 25 ـ بابلىرىدا تەپسىلىي بايان قىلغان.

ئالدىغا بېرىپ قارشى ئالغان. شۇنىڭ بىلەن بۇ يەر "ئاغا قەدەم جاي" دەپ ئاتىلىپ، تاجىك مۇسۇلمانلىرىنىڭ بۇ ئىمامنى خاتىرىلەيدىغان جايىغا ئايلانغان، كىشىلەر بۇ يەردىن ئۆتكەندە ئۇلاغدىن چۈشۈپ، دۇئا قىلىپ، سەدىقە بېرىپ ئۆتىدىغان بولغان[①].

ناسىر خۇسراۋدىن كېيىن پامىر تاجىكلىرى ئارىسىدىكى ئىسمائىلىيە مەزھىپىدە بىر قاتار ئۆزگىرىش يۈز بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن نىسارىچىلار ناسىر خۇسراۋ ئىدىيىسىنىڭ ئورنىنى ئىنكار قىلمىغان.

"پېرسىيىدىكى ئىسمائىلىيە مەزھىپىنىڭ نىسارى تارمىقىدىكى بىر خىل ئالاھىدە ئەدەبىيات ئەنئەنىسى بەدەخشان جامائەسىدە ساقلىنىپ قالغان. ئالامۇت دەۋرىدىكى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەردىكى نۇرغۇن ئەسەرلەر شۇ يەردە تارقالغان بولسىمۇ، ئۇ يەردىكى جامائە ناسىر خۇسراۋ ئەسەرلىرىنى راست - يالغانلىقىغا قارىماي بەك قەدىرلىگەن. ئۇلارنىڭ تەسىرى ناسىر تۈزىتىش كىرگۈزگەندىن كېيىنكى پاتىمە ئالەم نەزەرىيىسى ئارقىلىق داۋاملاشقان[②]."

ناسىر خۇسراۋنىڭ دىنىي ئابرويى جۇڭگو تاجىكلىرى ئىچىدە ئۇزاققىچە ساقلانغان. ئۇنىڭ «چىراغ ئايەت» دېگەن ئەسىرى تاجىكلارنىڭ دىنىي تۇرمۇشىنىڭ يېتەكچىسى، دەپ ئۇلۇغلانغان. تاجىكلار مېيىت يەرلىكتە قويۇلغان كۈنى كېچىسى چىراغ تىلاۋىتى قىلىدۇ، خەلىپە چىراغدا خەتمە قۇرئان قىلىدۇ، «چىراغ ئايەت» شۇنىڭدىن كەلگەن. «چىراغ ئايەت»تە ئۆلگۈچىنىڭ ئۇ ئالەمدە كۆرىدىغان كۈنى بايان قىلىنىدۇ، ئۆلگۈچىنىڭ ئاخىرەتلىكىنىڭ ئوبدان بولۇشىغا تىلەكداشلىق بىلدۈرۈلىدۇ. ئېيتىلىشىچە، «چىراغ ئايەت» ئوقۇلمىسا، ئۆلگۈچىنىڭ يەرلىكى ياخشى، ئاخىرەتلىكى تىنچ بولماسمىش. شۇڭا تاجىكلار ئۇنى بەك ئۇلۇغلايدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، بىرمۇنچە نەزىر - چىراغ پائالىيەتلىرىدە تاجىكلار مۇراسىمنىڭ ئاياغلاشقانلىقىنى ناسىر

---

① ئاغا ئەلى شاھنىڭ ئوغلى سۇلتان مۇھەممەد شاھ (1877 ـ 1957 ـ يىللار) يەنى ئاغاخان II ھازىرقى زامان شىئە مەزھىپىدىكى ئىسمائىلىيىچىلەرنىڭ ئەڭ ئاتاقلىق يولباشچىلىرىدىن بىرى. ئۇ 1957 ـ يىلى ئۆلگەندىن كېيىن، ئىماملىقتا نەۋرىسى قاسىم مۇئەييەن ۋارىسلىق قىلىپ، ئاغاخان VI، قاسىم نەسەبىنىڭ 49 ـ ئىمامى بولغان.

② ۋاڭ ئۇلى: «شىنجاڭدىكى تاجىكلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى».

ئوغۇز دەرياسى (ئامۇ دەرياسى) نىڭ بېشىدىكى ئىسمائىلىيە مەزھىپى ئالامۇت دەۋرىدىن بۇرۇنلا نىسارىچىلارنىڭ رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلغان ھەم پىشىۋ (پىر ۋە مىر) ھۆكۈمرانلىقىدىكى شۇغنان سۇلالىسىنى قۇرغان. مىلادى 1507 - يىلى مۇھەممەد شاھ نەسەبىدىكى شاھ رادىيادىن بەدەخشانغا بېرىپ، كۆپ قىسىم يەرلەرنى سورىغان. XVII ئەسىردە مۇھەممەد شاھ نەسەبىدىكى قۇدايىەخش دېگەن يەنە بىر ئىمام بەدەخشانغا ماكانلىشىپ، 1664 - يىلى ۋاپات بولغان. ئىسمائىلىيە جامائەسىگە شۇ يەردىكى مۆتىۋەرلەر سۇلالىسى داۋاملىق رەھبەرلىك قىلغان. XIX ئەسىرگە كەلگەندە بەدەخشاندىكى ئىسمائىلىيە مۇخلىسلىرىنىڭ كۆپ قىسمى قاسىم شاھ نەسەبىگە ئۆتۈپ، ئاغاخان نەسەبنامىسىنى ئومۇميۈزلۈك قوبۇل قىلغان. بۇ ئۆزگىرىش مۇھەممەد شاھ نەسەبىدىكى ئىماملارنىڭ ۋارىسلىقىنىڭ ئۈزۈلۈپ قېلىشى ۋە ئاغاخان I نىڭ ھىندىستانغا كۆچۈپ كېتىشى ئارقىسىدا قاسىم شاھ نەسەبىنىڭ تەسىرىنىڭ كېڭىيىپ كەتكەنلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك.

ئېلىمىز تاجىكلىرى ئىچىدىكى ئىسمائىلىيىنىڭ ئۆزگىرىشى بەدەخشان رايونىنىڭ ئەھۋالى بىلەن ئوخشاش بولغان. ئىجتىمائىي، تارىخىي تەكشۈرۈشلەردىن قارىغاندا، XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا سەئىدسۇرە دېگەن بىر ئىشان ئىراندىن پامىر رايونىغا ئىسمائىلىيە مەزھىپىنىڭ ئەقىدىسىنى تارقاتقىلى كەلگەندە، 70 ئەسكەرنى باشلاپ تاشقورغانغا بېرىپ، ئۇ يەرنىڭ ھۆكۈمدارى جاھانگىر بىلەن ئەلەمگەرنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆزى سەئىد شارىخان بولۇۋالغان.[1] ئۇ نىسارىچىلارنىڭ مۇھەممەد شاھ نەسەبىدىكى دىن تارقاتقۇچىسى بولسا كېرەك. كېيىنكى ۋاقىتتا شىنجاڭ تاجىكلىرى ئىسمائىلىيىنى تاشلاپ، قاسىم نەسەبىگە بەيئەت قىلغان. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئاغاخان II ، ئاغا ئەلى شاھ (قاسىم نەسەبىنىڭ 47 - ئىمامى) كېلىپ تاشقورغاننى كۆزدىن كەچۈرگەن. بۇ چاغدا ئۇنىڭ مۇرىتلىرى، تاجىك مۇسۇلمانلار بەدەل داۋانغىچە

① ۋاڭ شۈلى: «شىنجاڭدىكى تاجىكلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى»، «ئىسلام دىنى جۇڭگودا» غا بېسىلغان.

مۇھەممەد پەيغەمبەر، ئەلى، بۇۋى پاتىمە، ھەسەن، ھۇسەيىن، ئاغاخانلارغا مەدھىيە ئوقۇيدۇ. ئۇلار: "مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام، سېنى ياد ئېتىمەن"، "ئەلى، سېنى ياد ئېتىمەن" دېگەن ئىككى ئىبارىنى يۈز قېتىم ئوقۇيدۇ، بىر قېتىملا سەجدە قىلىدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە بەش قېتىم تەكرارلايدۇ، بۇنى تەسۋى سىرىپ سانايدۇ. ناماز ئوقۇغاندا: "ئاللا ئىگەم، بۇ دۇنيادىمۇ، ئۇ دۇنيادىمۇ ئەمىنلىك ۋە بەخت ئاتا قىلغايسەن" دېگەن مەزمۇندىكى سۈرەتۇل پەتھىنى ئوقۇيدۇ. تاجىكلار روزا تۇتمايدۇ، دىنىنىڭ قائىدىلىرىگە ئەمەل قىلىپ، ھارام نەرسىلەرنى يېمىگەنلىكىنىڭ ئۆزى روزا تۇتقانغا باراۋەر، دەپ ھېسابلايدۇ. ئۇلار مەككىگە بېرىپ ھەج قىلمايدۇ. ئاغاخاننى تاۋاپ قىلىشنى پەرز دەپ بىلىدۇ، ئاغاخاننىڭ مازىرىنى تاۋاپ قىلىپ كەلگەنلەرنى "ھاجى" دەپ ھۆرمەتلەيدۇ. دىنىي سېلىقلار ئىچىدە "سەركار" (ئىشنىڭ بېشى) دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل سېلىق بار، چارۋىنىڭ ئونجى بالىسى، دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ باش بۇرنىنىڭ ئوندىن بىر ئۈلۈشى ئېتىقادنىڭ نىشانىسى ۋە مەجبۇرىيەت سۈپىتىدە ئاخۇنلارغا بېرىلىدۇ. ئاغاخان "سەركار" ھەدىيە قىلغان تاۋاپچىلارغا خەت ۋە كىيىم - كېچەك ئىنئام قىلىدۇ، ئېتىقادچىلار ئۇنى "مۇقەددەس نەرسە" دەپ ئۇلۇغلايدۇ. بۇلار تاجىكلاردىكى ئىسمائىلىيە مەزھىپىنىڭ ئىمامغا چوقۇنۇش ئالاھىدىلىكىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

مازارغا چوقۇنۇش تاجىكلاردىمۇ خېلى ئومۇملاشقان. ئۇلار ئاساسەن مۇنۇ مازارلارغا چوقۇنىدۇ:

بامافىل مۇجارات مازىرى (تاشقورغاننىڭ ئايقەرەغ رايونىدا)؛

بامافىل مازىرى (يۇقىرىقى جايدا)؛

شاھ ئەۋلىيا مازىرى (تاشقورغان ناھىيىسىنىڭ شىمال تەرىپىدە)؛

ساھىپ كۆرەر مازىرى (تاشقورغان ناھىيىسى ئىچىدە)؛

سەئىد مازىرى (تاشقورغاننىڭ دامباش دېگەن يېرىدە)؛

ئۆمەرمەدى (تاشقورغاننىڭ بەندىر دېگەن يېرىدە)؛

خۇسراۋنىڭ نامى بىلەن ئېلان قىلىدۇ، ھەتتا مەملىكىتىمىزدىكى تاجىكلار ئىچىدىمۇ نۇرغۇن دىنىي زاتلار (سەئىد، ئىشانلار) ئۆزىنى تاشقورغانغا ناسىر خۇسراۋ بىللە بىلەن دىن تەشۋىق قىلىشقا كەلگەن دىنىي مەرىپەتچىلەرنىڭ ئەۋلادى، دەيدۇ.

ئىجتىمائىي، تارىخىي تەكشۈرۈشكە ئاساسلانغاندا①، شىنجاڭدىكى تاجىكلار ئېتىقاد ئىدىيىسى جەھەتتە ئادەم ئۆلگەندە روھ ئۆلمەيدۇ، ياخشى ئىش قىلغانلار ياخشىلىق كۆرىدۇ، يامان ئىش قىلغانلار يامانلىق كۆرىدۇ؛ كۆپ ياخشى ئىش قىلغانلارنىڭ ئەرۋاھى جەننەتكە كىرىدۇ، جەننەت توققۇز قات ئاسماننىڭ ئۈستىدە بولىدۇ، جەننەتكە كىرگەنلەر پەيغەمبەرنىڭ دەرگاھىغا بارىدۇ، ئەبەدىلئەبەد بەختلىك بولىدۇ؛ يامانلىق قىلغانلارمۇ ئۆلگەندىن كېيىن ئاسمانغا چىقىدۇ، ئەمما جەننەتكە يېتىپ بارالماي، يەتتە قەۋەت ئاسمانغا چىقىپلا يامغۇر، قار بولۇپ يەرگە چۈشىدۇ؛ يەرمۇ توققۇز قات بولىدۇ، يامغۇر، قار يەرگە چۈشكەندە توپىغا سىڭىپ، پاتقاق بولۇپ، گىياھقا ئايلىنىدۇ، گىياھ چارۋىغا ئوزۇق بولىدۇ، چارۋىنىڭ قورسىقى دوزاختۇر؛ يامانلىق قىلغانلار ئەنە شۇ يەردە ئازاب چېكىدۇ، بەزىلىرى قاغا - قۇزغۇنغا ئوخشاش ئۇچار قۇشقا ئايلىنىدۇ، بەزىلىرى ئېشەك، تۆگە، ئىت، قوي، كالا قاتارلىق ھايۋانلارغا ئايلىنىپ، ئادەم تەرىپىدىن ئىشلىتىلىدۇ، دەپ قارىغان. تاجىكلارنىڭ ئىسمائىلىيە مەزھىپى ئېتىقادنى ساۋابلىق ئىش قىلىش بىلەن ماسلاشتۇرۇپ، تاجىك مۇسۇلمانلىرىنىڭ ئىبادەت، جاھاندارچىلىق يولىنى گەۋدىلەندۈرگەن. تاجىكلارنىڭ دىنىي ئىبادەتلىرى ئاددىيراق، ھەركۈنى ئىككى ۋاخ ناماز ، يەنى بامدات بىلەن نامازشامنىلا ئوقۇيدۇ، دىنىي ئەقىدىدە بەلگىلەنگىنى شۇ، قالغان ئۈچ ۋاخ ناماز ۋاجىپ، ئوقۇسىمۇ، ئوقۇمىسىمۇ بولىدۇ، دەپ قارايدۇ. ئۇلاردا مەسچىت بولمايدۇ، نامازنى تولاراق ئۆيلىرىدە ئوقۇيدۇ. يىغىلىپ دىنىي پائالىيەت ئۆتكۈزىدىغان سورۇنلىرىمۇ بار، لېكىن ناھايىتى ئاز، دىنىي كەسپتىكىلەر ئاساسەن «ياسىن» سۈرىسىنى ئوقۇيدۇ. ناماز ئوقۇغاندا

---

① ۋاڭ شۇلى: «شىنجاڭدىكى تاجىكلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى».

مىللەتلەر ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقانلىقى ۋە ھەرخىل مەزھەپلەر بولغانلىقى تۈپەيلىدىن، تاجىكلار رايونىدا ئىشاندىن باشقا قازى، ئەلەمگە ئوخشاش دىنىي خادىملارمۇ بار. قازى شەرىئەت بويىچە ھەق تەلەپ دەۋالىرىنى بىر تەرەپ قىلىدۇ، خەلق ئارىسىدىكى ماجىرالارنى ياراشتۇرىدۇ، مۆھۈر تۇتىدۇ، ئېتىقادچىلارنىڭ ھېيت نامىزىغا رىياسەتچىلىك قىلىدۇ، نىكاھ رەسمىيىتىنى بېجىرىدۇ. ئەمما، تاجىكلارنىڭ دەپنە مۇراسىمىغا، تائەت - ئىبادەت ئىشلىرىغا پۈتۈنلەي ئۆز ئىچىدىكى ئىشانلار رىياسەتچىلىك قىلىدۇ، بۇ ئىشلارغا تاجىكلاردىن باشقا دىنىي خادىملار قاتناشتۇرۇلمايدۇ. ئىشانلار قازى، ئەلەملەرنىڭ ئىشىغا ئارىلاشمايدۇ. ئىشانلار بىلەن قازى، ئەلەملەر ئوتتۇرىسىدا بېقىنىش - بېقىندۇرۇش مۇناسىۋىتى مەۋجۇت ئەمەس. تاجىكلاردا دىنىي خادىملارنى تەربىيىلەيدىغان مەخسۇس ئورۇن ۋە دىنىي مەكتەپ يوق. دىنىي ئەھكاملارنى چۈشەندۈرۈش ئىشلىرىنى ئاز سانلىق ئىشانلار ياكى ئەرەب، پارس، ئۇيغۇر تىلىنى بىلىدىغان دىنىي خادىملار ئۈستىگە ئالىدۇ. ئىسمائىلىيىنىڭ ئېتىقادى تاجىك مۇسۇلمانلىرىنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىغا ھەر تەرەپتىن تەسىر كۆرسەتكەن، تاجىكلارنىڭ مىللىي ئەنئەنىسى بىلەن بىرلىشىپ، مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە تۇرمۇش مىزانى ۋە رەسىم - يوسۇن بولۇپ شەكىللەنگەن.

5- بۆلۈم خۇيزۇلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى

خۇيزۇلار مەملىكىتىمىزدە ئاھالىسى بىر قەدەر كۆپ، ناھايىتى كەڭ تارقالغان بىر مىللەت. خۇيزۇلارنىڭ كېلىپ چىققان ۋاقتىنى VII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن سۈرۈشتۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. ئۇ چاغدا ئەرەب، پارس سودىگەرلىرى جۇڭگوغا كېلىپ سودىگەرچىلىك قىلىپ گۇاڭجۇ، چۇەنجۇ، خاڭجۇ، ياڭجۇ قاتارلىق جايلاردا ئولتۇراقلىشىپ قالغان، بەش دەۋردىن سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىگىچە ئۈزلۈكسىز كۆپەيگەن. XIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا

چىلتەن مازىرى (هازىرقى يەكەن ناھىيىسىدە).

مازار توغرىسىدىكى دىنىي رىۋايەتلەردە ئېيتىلىشىچە، بامافىل مۇجارات بىلەن بامافىل ۋەلى دىن تارقاتقۇچى ئەرەب شاھىبەنىڭ ئوغلى ئىكەن، بامافىل مۇجاراتى يۇقىرى لەڭگەر دېگەن يەردە، بامافىل ۋەلى تۆۋەن لەڭگەر دېگەن يەردە ئۆلگەن، ئۇلار دەپنە قىلىنغان يەر كىشىلەرنىڭ تاۋاپگاھى بولۇپ قالغان. رىۋايەت قىلىنىشىچە، بامافىل مۇجارات مازىرىنى يەكەن ھۆكۈمرانى سان - ساناقسىز ئۇستىلارنى ئەۋەتىپ، قاراقويىنىڭ سۈتى بىلەن لاي ئەتكۈزۈپ ياساتقانمىش، شۇڭا بوران - چاپقۇندىمۇ بۇزۇلماي مەزمۇت تۇرغانمىش. بۇ مازارنىڭ تاجىكلار ئارىسىدىكى تەسىرى ناھايىتى چوڭ. ئىشانلار بۇ دىن تارقاتقۇچىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن، "تەك كېچىكلىس" مۇراسىمى، يەنى پەيغەمبەر تۇغىنى كۆتۈرۈپ يۇرت ئايلىنىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈشنى بەلگىلىگەن. بۇ مازارنىڭ تۇغىنى كۆتۈرۈپ يۇرت ئايلانغانلارنى بارغانلا يەردە مۇرىتلار ئىززەت - ئىكرام بىلەن كۈتۈۋالغان، ئۇلارغا سوۋغا، مال - مۈلۈك تەقدىم قىلغان، ئۇلار ھەر ئۈچ - تۆت يىلدا بىر قېتىم چىقىپ ئايلانغان. ھەر قېتىم چىققاندا يۈز كۈندەك ئايلىنىپ، نۇرغۇن ھەدىيە يىغىپ قايتىپ كەلگەن. تاجىكلار تاۋاپ قىلىدىغان مازارلارغا نۇرغۇن بادرا قاداپ، ئۈستىگە لاتا ۋە قوتاز قۇيرۇقلىرىنى ئېسىپ قويىدۇ، قەبرە بېشىغا ئۆچكە مۈڭگۈزى ۋە رەڭگارەڭ ئۇششاق تاشلارنى دۆۋىلەپ قويىدۇ، مازارنى ئالاھىدە ئىشلەپ ياسايدۇ، تاملىرىغا ھايۋانلار، ئۆسۈملۈكلەر، تۇرمۇشتا ئىشلىتىلىدىغان سايمانلار، ئىشلەپچىقىرىش قورالىرىنىڭ رەسىملىرىنى سىزىدۇ، بۇ بىناكارلىق سەنئىتى جەھەتتە ئۆزگىچە ئۇسلۇبقا ئىگە.

تاجىكلار ئارىسىدىكى ئىسمائىلىيە مەزھىپىنىڭ يولباشچىلىرى "پىر" ياكى "ئىشان" دېيىلىدۇ، ئۇلار ئاغاخان تەرىپىدىن تەيىنلىنىدۇ. قولىدا شاھادەتنامىسى بار ئىشانلار موقاي دەپ ئاتىلىپ، ئالاھىدە ئىجتىمائىي ئورۇنغا ئىگە بولىدۇ. ئىشانلىق ئاتىدىن بالىغا مىراس بولۇپ قالىدۇ. ئىشانلارنىڭ ئۆز تەسىر دائىرىسى بار، ئۆز خەلپىلىرى ئارقىلىق مۇرىت توپلايدۇ، ئالاقە قىلىدۇ.

خۇيزۇلارنىڭ مەنبەسى توغرىسىدىكى ئەڭ بۇرۇنقى خاتىرە ھېسابلىنىدۇ①.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، ئىچكىرىدىن شىنجاڭغا كۆچۈپ چىققان خۇيزۇلار تېخىمۇ كۆپەيگەن، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا "سۈرگۈن قىلىنغان مەھبۇس"لاردىن باشقا، مۇساپىر بولۇپ چىققانلار، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشكە، ھەربىي ۋەزىپە ئۆتەشكە، سودىگەرچىلىك قىلىشقا چىققانلارمۇ بار ئىدى. ئۇلار ئاساسەن ھازىرقى سانجى، ئۈرۈمچى، تۇرپان، ئىلى، بايىنغولىن قاتارلىق جايلارغا جايلاشقان. ئۇلار ئەسلى يۇرتىغا قاراپ "گەنسۇلۇق خۇيزۇلار"، "شەنشىلىك خۇيزۇلار" دېگەنگە ئوخشاشناملار بىلەن ئاتالغان.

خۇيزۇلارنىڭ ئەجدادلىرى جۇڭگوغا كېلىشتىن بۇرۇنلا ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. ئىسلام دىنىمۇ خۇيخۇي مىللىتىنىڭ ئورتاق گەۋدىسىنى شەكىللەندۈرۈشتە مۇھىم رول ئوينىغان. شىنجاڭدىكى خۇيزۇلارنىڭ ئېتىقاد ئالاھىدىلىكى ئىچكى ئۆلكىلەردىكى خۇيزۇلارنىڭكىگە ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشايدۇ، ئۇلار ئەنئەنىۋى سۈننىي مەزھىپىگە كىرىدۇ. ئۇلار ئىلمى ئەلفىقھى جەھەتتە ھەنەفىيە مەزھىپىگە تەئەللۇق. بۇ مەزھەپتە "قەدىمىيە" ئېتىقادچىلىرى كۆپ بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئارىسىغا ئىلمى ئەلفىقھى بۇرۇنراق تارقالغان. چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، مېنخۇەن مەزھەپلىرىمۇ شىنجاڭدىكى خۇيزۇلار ئارىسىدا ئاستا - ئاستا پەيدا بولۇشقا باشلىغان. يېقىنقى زامانغا كەلگەندە، ئىخۋانى مەزھىپىمۇ شىنجاڭدا تارقىلىشقا باشلىغان.

"قەدىمىيە" ئىسلام دىنىنىڭ تاڭ، سۇڭ سۇلالىلىرىدىن بۇيان ئىچكى ئۆلكىلەردە تەرەققىي قىلغان سۈننىي مەزھىپى دېگەنلىك بولىدۇ. ئادەتتە "قەدىمىي مەزھەپ"، "كونا مەزھەپ"، "مۇسۇلمانلارنىڭ قەدىمكى دىنى"، "قەدىمپەرەس دىن"، "قەدىمىي ئەقىدە" دېگەن ناملار بىلەن ئاتىلىپ، مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا ئىچكى

① ۋاڭ مىڭياڭ: «خۇيزۇلار ئىچىدىكى دىنىي مەزھەپ (مېنخۇەن) لەرنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە شىنجاڭدا تارقىلىشى»، «شىنجاڭ دىن تەتقىقات ماتېرىياللىرى»، 5- توم، 1987- يىل.

چىڭگىزخان غەربكە يۈرۈش قىلغاندا، تېخىمۇ كۆپ ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار، پارسلار، ئەرەبلەر شەرققە كۆچكەن، ئۇنىڭغا جۇڭگو بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش يولى ئېچىلغاندىن كېيىن ئۆز ئىختىيارى بىلەن كەلگەن سودىگەرلەر قوشۇلۇپ، يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى "رەڭدار كۆزلۈكلەر"نىڭ ئاساسىي قىسمىنى تەشكىل قىلغان. ئۇلارمۇ مەملىكىتىمىزدىكى خۇيزۇلارنىڭ ئاساسىي مەنبەسىنى شەكىللەندۈرگەن.

خۇيزۇ "خۇيخۇي مىللىتى"نىڭ قىسقارتىپ ئاتىلىشى. "خۇيخۇي" دېگەن نام ئەڭ بۇرۇن شىمالىي سۇڭ دەۋرىدىكى شېن كۇنىڭ «مىڭشى باغچىسى ھەققىدە خاتىرىلەر» دېگەن ئەسىرىدە تىلغا ئېلىنغان بولسىمۇ، ئەمما مىللەت نامى سۈپىتىدىكى خۇيخۇي شەرققە كۆچۈپ كەلگەن بايىقى ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار ۋە پارسلار، ئەرەبلەرنى ئاساسىي گەۋدە قىلىپ، مەملىكىتىمىزدىكى باشقا مىللىي تەركىبلەرنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ھاسىل بولغان مىللەتنى كۆرسىتىدۇ. يۈەن سۇلالىسى دەۋرى خۇيخۇيلارنىڭ يېڭى پەيدا بولغان دەۋرى، خۇيزۇ مىللىتى مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە تولۇق شەكىللەنگەن[1]. شىنجاڭدىكى خۇيزۇلارنىڭ مەنبەسىگە كەلسەك، «شىزۇخان تەزكىرىسى»دە مۇنداق دېيىلىدۇ: "جىيۈەننىڭ 25- يىلى خۇيخۇي ھېسامىدىن گەنسۇ، شەنشى ئىككى جايدىكى يەر ئۆزلەشتۈرگۈچىلەرنى باشقۇرىدىغان دارۇغاچىلىققا تەيىنلىنىپ، قەشقەرلىق، خوتەنلىك ھۈنەرۋەنلەردىن 5000 ئۆيلۈك كىشىنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشكە نازارەتچىلىك قىلغان." ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر ۋە باشقا مىللەتلەر بىللە بوز يەر ئۆزلەشتۈرگەن بىر مۇنچە خۇيخۇيلار بار ئىدى. جىيۈەننىڭ 27- يىلى (1290- يىلى) "تېڭىگىر خۇيخۇيلىرىغا 3000 قوشلۇق كالا، ئۇرۇق بېرىلگەن." "تېڭىگىر" ھازىرقى سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ فۇكاڭ ناھىيىسى بولۇپ، ئۇ يەر خۇيخۇيلارنىڭ مۇھىم دېھقانچىلىق رايونى ئىدى. بۇ بايان شىنجاڭدىكى

---

① «جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر»، دۆلەت مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى مىللىي مەسىلىگە ئائىت بەش خىل مەجمۇئە تەھرىر ھەيئىتى تۈزگەن، بېيجىڭ 1981- يىل نەشرى.

ئۈچىنچى، يىگىت بىلەن قىز توي قىلىدىغان چاغدا ئاخۇن چاقىرىپ نىكاھ ئوقۇتىدۇ. دەپنە مۇراسىمى ئۆتكۈزگەندە قۇرئان ئوقۇپ، فىدىيەدىن ئۆتكۈزۈش (ئۆلگۈچىنىڭ گۇناھىنى يۇيۇش)نى تەشەببۇس قىلىدۇ. ئۆلۈم ئۇزاتقاندا ئاق كىيىپ هازا تۇتىدۇ. ئادەم ئۆلگەندىن كېيىن، 7-، 27-، 37-، 47-، 100- كۈنلىرى ۋە يىلى توشقاندا ”ئەمەل“ قىلىپ مەرھۇمنى خاتىرىلەيدۇ.

تۆتىنچى، خەتمە قۇرئان قىلغاندا غىزا، پۇل بېرىدۇ، قىرائەتنى ئەجدادلارنىڭ ئۇسۇلى بويىچە قىلىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ، لېكىن جايلارنىڭ قىرائەت قىلىش ئاھاڭى بىر - بىرىگە ئوخشىمايدۇ①.

مەسچىت ئەزەلدىن خۇيزۇ خەلقىنىڭ دىنىي پائالىيەت مەركىزى بولۇپ كەلگەن. ئۇلار چوڭ - كىچىك تەرەتنى مەسچىتتە ئالىدۇ، نامازنى مەسچىتتە ئوقۇيدۇ، دىنىي مۇراسىملارنى مەسچىتتە ئۆتكۈزىدۇ. مەسچىتتە خۇيزۇلارنىڭ پەرزەنتلىرىگە دىنىي تەربىيە بېرىدىغان، دىنىي خادىملارنى يېتىشتۈرىدىغان مەكتەپ - مەدرىس بولىدۇ، نىكاھ ئوقۇش، ناماز چۈشۈرۈش، مەۋلۇت ئۆتكۈزۈش، مال بوغۇزلاش، ماجىرالارنى ھەل قىلىش، بىلىم تەھسىل قىلىش، مەشق قىلىش، ھەتتا داۋالاش ئىشلىرىمۇ مەسچىتتە قىلىنىدۇ. مەسچىت كۆپ خىل ئىجتىمائىي فۇنكسىيىگە ۋە رولغا ئىگە. ئىچكى ئۆلكىلەردىكى خۇيزۇلار خېلى بۇرۇنقى ۋاقىتلاردىن تارتىپ مەسچىتنى مەركەز قىلىپ، مۇستەقىل رايون خاراكتېرلىك دىنىي - تەشكىلىي بىرلىكنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن. بۇنداق تەشكىلىي بىرلىك فاڭ (坊)، سىفاڭ (寺坊)، جياۋفاڭ (教坊) دەپ ئاتالغان. جياۋفاڭنى ئاساسىي بىرلىك قىلغان دىنىي تەشكىلىي تۈزۈم جياۋفاڭ تۈزۈمى دېيىلگەن. جياۋفاڭ تۈزۈمىنى باشتا قەدىمىيە يولغا قويغان، قەدىمىيەنىڭ جياۋفاڭ تۈزۈمىدە مەسچىت تەشكىلى دىنىي ئىشلارنى باشقۇرىدىغان ۋە مەسچىت ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئىككى چوڭ قىسىمغا

① ماجۇڭشياۋ: «شىنجاڭ خۇيزۇلىرى ئارىسىدىكى ئىسلام دىنى ئاساسىي مەزھەپلىرى ھەققىدىكى دەسلەپكى تەكشۈرۈش»، «شىنجاڭ دىن تەتقىقات ماتېرىياللىرى»، 15- توپلام، 1987-يىل.

ئۆلكىلەردە ئىسلام دىنىدا پەيدا بولغان باشقا مەزھەپلەردىن پەرقلەندۈرۈلگەن. غەربىي شىمالدىكى بەزى جايلاردا قەدىمىيچىلەر ناماز ئەسىردىن كېيىن ئىپتا قىلىشنى تەشەببۇس قىلغانلىقى ئۈچۈن "كېيىن ئىپتا قىلغۇچىلار" دەپ ئاتالغان. شىنجاڭ خۇيزۇلىرى ئارىسىدىكى قەدىمىيە مەزھىپمۇ ئىچكى ئۆلكىلەردىكىگە ئوخشاش ئىسلام دىنىدىكى ئاساسىي مەزھەپ بولۇپ، سۈننىي مەزھىپىنىڭ ئەنئەنىۋى ئەقىدىسىگە قاتتىق ئەمەل قىلغان، ئىمانغا ئائىت ئالتە ئەقىدىنى ۋە ئىبادەتكە ئائىت بەش پەرزنى بىجا كەلتۈرگەن. ئۇلار گەرچە ئىلمى ئەل كالام "كالامشۇناسلىق" جەھەتتە سۇفىزمچىلارنىڭ ئىلمى تەۋھىدىنىڭ بەزى تەسىرلىرىگە ئۇچرىغان بولسىمۇ، ئەمما تەرىقەتنى تەشەببۇس قىلماي ياكى تەكىتلىمەي، شەرىئەتكە قاتتىق ئەمەل قىلىش بىلەن خاراكتېرلەنگەن. قەدىمىيە مەزھىپى ئۇزاق زاماندىن بۇيان ئىچكى ئۆلكىلەردە تەرەققىي تاپقاچقا، خەنزۇ مەدەنىيىتى ۋە مەرىپىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، كالامشۇناسلىق جەھەتتە كۆڭزىچىلار تەرىقىتىنىڭ بەزى ئىدىيىۋى ئامىللىرىنى ۋە ئۇسلۇبلىرىنى قوبۇل قىلىپ، كالامشۇناسلىقنىڭ جۇڭگوچە ئالاھىدىلىكىنى شەكىللەندۈرگەن.

شىنجاڭ خۇيزۇلىرى ئارىسىدىكى قەدىمىيچىلەر ئېتىقاد جەھەتتە يەنە مۇنداق ئالاھىدىلىككە ئىگە:

بىرىنچى، "تۇۋا - ئىستىغپار" ئېيتىشنى چوڭ بىلىدۇ. ھەر يىلى رامىزاننىڭ ئالدىدىكى ئايدا، يەنى بارات ئېيىدا ئۆي- ئۆيدە "تۇۋا" ئېيتىپ، گۇناھىغا كاپارەت بېرىدۇ، ئاخىرىدا مەسچىتكە بېرىپ كوللېكتىپ تۇنەيدۇ. رامىزاننىڭ 14 - كۈنى پاتىمىنى خاتىرىلەيدۇ، 27- كۈنى كېچىچە ناماز ئوقۇپ تۇنەيدۇ، يەنە "پەرىشتە" نىڭ يەرگە چۈشۈپ، روزا تۇتقانلارنى مۇبارەكلىشىنى قارشى ئالىدۇ.

ئىككىنچى، ھەريىلى روزا ھېيت، قۇربان ھېيت ۋە مەۋلۇت ئەلنەبى ئۆتكۈزگەندىن باشقا، ئاشۇرا ئايىمىدە قارا ئاشلىق بىلەن شىلەن قايىنىتىپ، ئاللانىڭ ئالەمنى ياراتقانلىقىنى خاتىرىلەيدۇ.

ئىشنى ۋە مەسچىتنىڭ باشقا ھەممە ئىشنى بەلگىلەيدۇ.

ئاقساقاللىق ۋەزىپىسىنى شۇ مەسچىتنىڭ ئەھلىدىن بىرنەچچىسى ئۆتەيدۇ، ئۇلار ئىش باشقۇرغۇچى ئاقساقالنىڭ مەسچىتكە دائىر ئىشلارنى باشقۇرۇشىغا ياردەملىشىدۇ. ئۇلار مۇدىرىيەتكە ئوخشاپ كېتىدىغان مەسچىت باشقۇرۇش ئاپپاراتى (شىنجاڭدىكى خۇيزۇلار شې 〈社 — جامائە〉 دەپ ئاتايدۇ) نى ھاسىل قىلىدۇ، بۇ ئاپپاراتتا يەنە خوجىدار، بوغالتىر بولىدۇ.

قەدىمىيەنىڭ مەسچىت تۈزۈمى يەككە مەسچىت تۈزۈمى بولۇپ، مەسچىتلەر بىر ـ بىرىگە بېقىنمايدۇ، ئۆز ئالدىغا ئىش قىلىدۇ. بىر مەسچىتنىڭ جامائىتى شۇ مەسچىتنىڭ قوۋمى بولۇپ، شۇ مەسچىتنىڭ باشلىقىغا قارايدۇ، شۇ مەسچىت ئۇچۇن مەجبۇرىيەت ئۆتەيدۇ. ئۇنىڭ تەشكىلىي قۇرۇلمىسى بوشراق بولىدۇ. مەسچىت تۈزۈمىدە مەسچىتنىڭ خىراجەت مەنبەسى پۈتۈنلەي شۇ مەسچىتنىڭ قوۋمىدىن كېلىدۇ. ئۇنىڭ كىرىمى ئاساسەن زاكات، ئۆي ـ جاي ئىجارىسى، "ئايلىق ئىئانە"، "كۆمۈر پۇلى"، "پىترە"، "پەيشەنبىلىك" دېگەندەك ناملار بىلەن ئاتىلىدىغان مەسچىت خىراجىتىدىن مۇنچا پۇلى، قان پۇلى، سەدىقە، خەتمە قۇرئان ھەققى قاتارلىق باشقا كىرىملەردىن كېلىدۇ. بۇلار مەسچىتنىڭ ماددىي ئاساسىنى، يەنى مەسچىتنىڭ ئىقتىسادىنى تەشكىل قىلىدۇ[①].

بەزى ئالىملارنىڭ دەلىللىشىچە، مىلادى IX – X ئەسىرلەردىن XIV ئەسىرگىچە ئىچكى ئۆلكىلەردە دىنىي ئىشلارنى مەسچىت باشقۇرىدىغان تۈزۈم ۋۇجۇدقا كەلگەن. مەسچىتنى ئادەتتە ئىمام، خاتىپ، مەزىندىن ئىبارەت ئۈچ كىشى باشقۇرغان. غەربىي شىمال رايونىدا بۇ "ئۈچلۈك تۈزۈم" دەپ ئاتالغان. XIV ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا مەسچىتنىڭ باشقۇرۇش تۈزۈمى دىنىي ۋەزىپە ئاتىدىن بالىغا مىراس قالىدىغان باسقۇچقا كىرگەن. چىڭ سۇلالىسىنىڭ كاڭشى يىللىرى (1662 — 1722 ـ يىللار) دا مۇسۇلمانلار ئاتىدىن بالىغا قالىدىغان

① فېڭ جىنيۈەن: «جۇڭگودىكى ئىسلام دىنى مەسچىت تۈزۈمى ھەققىدە دەسلەپكى ئىزدىنىش»، «غەربىي شىمال ئىسلام دىنى تەتقىقاتى»، گەنسۇ مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1985 ـ يىل نەشرى.

بولۇنگەن.

دىنىي ئىشلارنى باشقۇرىدىغانلار:

ئاخۇن ــ دىنىي ئىشلار باشلىقى. ئۇ ئۆز مەسچىتى تەۋەسىدىكى دىنىي ئىشلارنى باشقۇرىدۇ، مەكتەپ ئاچىدۇ، دەرس ئۆتىدۇ، دىنىي مەرىپەتنى تارقىتىدۇ، ئېتىقادچىلارغا باشچىلىق قىلىپ تۇرلۇك دىنىي مۇراسىملارنى ئۆتكۈزىدۇ.

ئىمام ــ دىنىي ئاقساقال ياكى رىياسەتچى. ئۇ نامازغا ئىماملىق قىلىدۇ، دىنىي قائىدىلەرنى ئىگىلەيدۇ. بەزىدە ئاخۇننىڭ ۋەزىپىسىنى ۋاكالىتەن ئىجرا قىلىپ، ئېتىقادچىلارنىڭ دىنىي پائالىيەتلىرىگە رىياسەتچىلىك قىلىدۇ.

خاتىپ ــ ئىككىنچى دىنىي ئاقساقال. ئۇ ئاساسلىقى خۇتبە ئوقۇيدۇ، قۇرئانغا تەپسىر ئېيتىدۇ.

مەزىن ــ ئۈچىنچى دىنىي ئاقساقال. ئۇ مەسچىتتە ئەزان ئېيتىدۇ.

مەسچىتتە ئوقۇيدىغانلار موللا دېيىلىدۇ. مەسچىتنىڭ قارا خىزمەتچىسى «مۇزەففەر» (مەسچىت ئۇستىسى ”ياكى تۆتىنچى ئۇستا“) دېيىلىدۇ. چوڭ مەسچىتلەردە ئۇلارنىڭ ياردەمچىسى بولىدۇ، ئۇلار ”بەشىنچى ئۇستا“ دېيىلىدۇ، خۇيزۇلارنىڭ چوڭراق مەسچىتلىرىدە دىنىي قائىدە - نىزاملارنى باشقۇرىدىغان، مۇسۇلمانلار ئوتتۇرىسىدىكى ماجىرالارنى ئايرىيدىغان، مەسچىت تەۋەسىدىكى ئاددىي ھەق تەلەپ ئەنزىلىرى ۋە جىنايى ئىشلار ئەنزىلىرىنى بىر تەرەپ قىلىدىغان مۇپتى ياكى قازى بولىدۇ. مۇپتى دىنىي ئاقساقال قاتارىغا كىرمىسىمۇ، لېكىن شەرىئەتنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە نىكاھ ئىشلىرىنى، پۇل، ئاشلىق قاتارلىق نەرسىلەرنى باشقۇرالايدۇ.

مەسچىت ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغانلار:

مۇتەۋەللى ــ ئىش باشقۇرغۇچى ئاقساقال، مۇدىر، باشلىق ياكى كاتىۋاش. بۇ ۋەزىپىنى تولاراق بايلار، مويسىپىتلار ئۆتەيدۇ. ئۇلار ئۆز مەسچىتىگە تەۋە يەر، ئۆي - جاي ۋە باشقا دىنىي كىرىم - چىقىملارنى باشقۇرىدۇ، ھېيت - ئايەم پائالىيەتلىرىنى ئۇيۇشتۇرىدۇ، ئاخۇن سايلاش

تۇرپاندىكى شەرقىي جامە تەۋەسىدىكى جامائە كېيىنكى چاغلاردا سەككىزگە يەتكەن.

شىنجاڭدىكى خۇيزۇلار ئارىسىدا قەدىمىيەدىن باشقا، مېنخۇەن (门宦) مۇ بولغان. مېنخۇەن سۇفىزمنىڭ ئىچكى ئۆلكىلەردە تارقىلىشى بىلەن پەيدا بولغان مەزھەپ تەشكىلى. "مېنخۇەن" دېگەن سۆزنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا ئىلىم - پەن ساھەسىدىكىلەرنىڭ قارىشى بىر خىل ئەمەس، ھازىر كۆپرەك كىشىلەر بۇ سۆز خەنزۇ تىلىدىكى 门阀 ، 门宦 دېگەن ئىككى سۆزنىڭ باش ھەرپىدىن تۈزۈلگەن، شۇ ئىككى سۆزنىڭ مەنىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، ئۇ سۇفىزمچىلارنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ ئۆز ئالدىغا مەزھەپ بولۇۋالغانلىقىنى، ئۇلارنىڭ باشلىقلىرىنىڭ كاتتا ھوقۇقدار، مەرتىۋىلىك ئېسىلزادە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ، دەپ قارىماقتا. جۇڭگونىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىگە تارقالغان سۇفىزم ئېقىمى كۇبرىيە، خۇپىيە، قادىرىيە، جەھرىيە دېگەن تۆت چوڭ مەزھەپنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. شىنجاڭ خۇيزۇلىرى ئارىسىدا مېنخۇەننىڭ بولغانلىقى شىنجاڭ بىلەن ئىچكى ئۆلكىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىسلام دىنى جەھەتتىكى ئالماشتۇرۇشنىڭ نەتىجىسى. شىنجاڭ خۇيزۇلىرى ئارىسىدا ئاساسەن خۇپىيە، جەھرىيە دېگەن ئىككىلا مېنخۇەن بار. بۇنىڭدىن باشقا، قادىرىيەمۇ ئاز - تولا تارقالغان.

بىرىنچى، خۇپىيە مېنخۇەنى. بۇ مېنخۇەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى نەقشبەندىيە مەزھىپىدىن كەلگەن، ئۇنى ئىچكى ئۆلكىلەردە لى تەي بابا، مازۇڭشېڭ، ماشۇجېن، كېيىنكى ۋاقىتتا ما لەيجى تارقاتقان. ئۇ شەرىئەت بىلەن تەرىقەتكە تەڭ ئەمەل قىلغان. گەرچە قەدىمىيەدىن پەرقلەنسىمۇ، لېكىن قەدىمىيە سۈننىيلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى ئىدىيىسىنى ساقلاپ، ئىسلام دىنىنىڭ تۈپ كالاملىرىغا، قائىدىلىرىگە ۋە ئادەتلىرىگە ئەمەل قىلىپ كەلگەن. شۇڭا، كىشىلەر خۇپىيە بىلەن قەدىمىيەنى "كونا دىن" دەپ ئاتىغان. شىنجاڭدا قەدىمىيە بىلەن خۇپىيىنىڭ مەسچىتى، جامائىتى كۆپ بولغاچقا، ئۇ "دافاڭ" (چوڭ مەزھەپ) دېيىلگەن. خۇپىيە تەرىقەت جەھەتتە ئاۋاز چىقارماي ئوقۇيدىغان

ئاقساقاللىقنىڭ فېئوداللىق ئىمتىيازىغا نارازى بولۇپ، ئۇنىڭغا ئاخۇن تەكلىپ قىلىش چارىسى بىلەن تاقابىل تۇرغان. شۇڭا، ئاقساقاللىق ئاتىدىن بالىغا مىراس قالىدىغان تۈزۈم بىلەن ئاخۇن تەكلىپ قىلىش تۈزۈمى بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان ۋەزىيەت شەكىللەنگەن. يېقىنقى زامانغا كەلگەندە، قەدىمىيەنىڭ ئاقساقاللىق تۈزۈمى ئاخۇن تەكلىپ قىلىش تۈزۈمگە پۈتۈنلەي ئورۇن بوشىتىپ بەرگەن. بەزى ماتېرىياللاردا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ئەھۋالدىن قارىغاندا، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە شىنجاڭ خۇيزۇلىرىنىڭ مەسچىت باشقۇرۇش تۈزۈمىدىكى ئۆزگىرىش ئىچكى جايلارنىڭكىگە ئاساسەن ئوخشايدۇ. ئەمما چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەن دەسلەپكى مەزگىلدە، خۇيزۇ مەسچىتلىرى دەسلەپكى قۇرۇلۇش باسقۇچىدا تۇرغاچقا، كۆلىمى كىچىكرەك بولغان، باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرىمۇ تېخى مۇكەممەللىشىپ كەتمىگەن. شىنجاڭغا كۆچۈپ كەلگەن خۇيزۇلارنىڭ كۆپىيىشىگە ۋە مەسچىت، مەدرىس ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، مەسچىتلەر ئۈزلۈكسىز ياسىلىپ ۋە كېڭەيتىلىپ، خېلى كۆلەمگە ئىگە بولغان (مەسىلەن، ئۈرۈمچىدىكى سەنشى مەسچىتى، قۇمۇلدىكى سەنشى مەسچىتى، تۇرپاندىكى شەرقىي جامە ۋە باشقا مەسچىتلەر). دىنىي ئىشلارنى ۋە مەسچىت ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان تەشكىللەرمۇ بارا - بارا مۇكەممەللەشكەن. شىنجاڭدىكى قەدىمىيە مەسچىتلىرىنىڭ كۆپى يۇرتداشلىق ئاساسىدا تەشكىللەنگەن، ئۇلار مەسچىتلىرىنى ئۆز يۇرتلىرىنىڭ نامى بىلەن ئاتىغان (مەسىلەن، فېڭشياڭ مەسچىتى، گۇيۇەن مەسچىتى، سۇجۇ مەسچىتى دېگەنگە ئوخشاش). يۇرتى ئوخشاش بولمىغانلار ئولتۇراقلاشقان مەھەللىلەرگە ئورتاق بولغان مەسچىتلەر ئادەتتە شۇ يەرنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان (مەسىلەن، تۇرپاندىكى شەرقىي جامەگە ئوخشاش). بەزى جايلاردا بىر مەھەللىدە بىر مەسچىت بولغان، بەزى جايلاردا بىرنەچچە مەھەللىدە بىر مەسچىت بولغان، بىرنەچچە مەھەللىدە بىر مەسچىت بولغان ئەھۋالدا، ھەربىر مەھەللە ئۆزىنىڭ يېرىم مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ، ئۆزىنىڭ مەسچىت باشقۇرۇش جامائەسىنى قۇرغان. مەسىلەن،

قەرەلسىز بولغان. مۇرىتلار ئۇلارغا ئىتائەتمەنلىك بىلەن بويسۇنغان. مىنخۇەندىكىلەر گۇمبەزگە بەك چوقۇنغان، چۈنكى گۇمبەزنى مەزھەپ باشلىقى بىلەن مۇرىتلارنىڭ مەنىۋى ئالاقە باغلايدىغان جايى، دەپ قارىغان. شۇنىڭ ئۈچۈن مەزھەپ باشلىقلىرىنىڭ قەبرىسىگىمۇ، مەزھەپ باشلىقى ئىستىقامەت قىلغان جايلارغىمۇ، مەزھەپ باشلىقىنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىنىڭ قەبرىلىرىگىمۇ گۇمبەز ياساتقان، ھېيت - ئايەم كۈنلىرى گۇمبەزدە كەڭ كۆلەملىك "ئەمەل - ئىبادەت" ئۆتكۈزۈپ، مۇرىتلاردىن ھەدىيە ئالغان.

2. سەۋدايىلىقنى تەشەببۇس قىلغان. شېھىت بولۇش روھىنى، يەنى غايە ۋە دىن ئۈچۈن غازات قىلىش يولىنى تەرغىپ قىلغان، غازاتتا ئۆلگەنلەر شېھىت بولىدۇ، ئاسانلا جەننەتكە كىرىدۇ، دەپ ھېسابلىغان. جەھرىيەنىڭ شېھىت بولۇش ئىدىيىسى XVIII ئەسىردە غەربىي شىمال رايونىدىكى جەھرىيە مۇسۇلمانلىرىنىڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشىدە بەلگىلىك چاقىرىق رولىنى ئوينىغان.

3. ھەج تاۋاپ قىلىش ئۈچۈن مەككىگە بېرىشقا قۇربى يەتمىگەن ئېتىقادچىلار ھەج تاۋاپ قىلىش ئورنىغا گۇمبەزنى تاۋاپ قىلسىمۇ بولىدۇ، دەپ قارىغان. شۇڭا، جەھرىيە مۇرىتلىرىدىن مەككىگە بېرىپ ھەج قىلىدىغانلار ئازراق بولغان.

4. دىنىي ئادەت جەھەتتە مەزھەپ باشلىقلىرى ۋە ئەجدادلاردىن مىراس بولۇپ قالغان رەسىم - يوسۇنلارنى ساقلىغان، دىنىي ھوقۇقنى ۋارىسلىق قىلىشتا دىن تارقىتىش كىيىملىرىنى ئاساس قىلغان. كەڭ تىكىلگەن تون، ئالتە قىرلىق ئاچ يېشىل، ئاق، قارا دوپپا كىيگەن. يېشىل دوپپىنى مەزھەپ باشلىقلىرى، ئاخۇنلار دەستار يۆگەش ئۈچۈن كىيگەن. ياشانغانلار تولاراق ئاق شاپاق دوپپا كىيگەن، ياشلار ۋە ئوتتۇرا ياشلار قارا دوپپا كىيگەن، بۇ مۇشۇ مەزھەپنىڭ ئېنىق تاشقى بەلگىسى بولۇپ قالغان.

5. جەھرىيە مەزھىپى ئىبادەت قىلىش ئۇسۇلى جەھەتتە ئېتىكاپتا ئولتۇرۇپ ئىستىقامەت قىلىشنى تەشەببۇس قىلماي، زىكىر ئوقۇشنى قۇۋۋەتلىگەن، ئىبادەت قىلىپ زىكىر ئوقۇغاندا ئىلاھمۇ شۇ سورۇنغا ھازىر

تەسەۋۋۇپچىلىق بولۇپ، "شاۋقۇن ئىچىدە جىمجىتلىقتا يېتىش" نى تەشەببۇس قىلغان، جىم ئولتۇرۇپ ئىستىقامەت قىلغان، ئىچىدە زىكىر ئوقۇغان ھەم ئۇنىڭغا ماسلاشتۇرۇپ رىتىملىق ھەرىكەت قىلغان. ئىچكى ئۆلكىلەردە خۇپىيە مەزھىپىنىڭ "خۇاسى"، "مۇپتى"، "بىجاچاڭ" دېگەنگە ئوخشاش ئون نەچچە تارمىقى بولغان. خۇپىيىنىڭ مۇنداق دىنىي خىزمەتچىلىرى بولغان:

مۇرشىد — تەرىقەتكە يېتەكچى، دىنىي ئۇستاز، مەزھەپ باشلىقى.

خەلىپە — تەرىقەتنى بەجا كەلتۈرگۈچى. ئۇ مەزھەپ باشلىقىنىڭ دىنىي پائالىيەت رايونلىرىدىكى ۋاكالەتچىسى، مەزھەپ باشلىقى بۇ ۋەزىپىگە ئۆز شاگىرتلىرىنى تەيىنلىگەن.

مۇرىت — تەرىقەت ئىزدىگۈچى، ئادەتتىكى ئەزا.

بۇنىڭدىن باشقا، خۇپىيە مەزھىپىدە "شەرىئەت جەھەتتىمۇ، تەرىقەت جەھەتتىمۇ ئىجتىھات قىلىش" دېگەن تەلىماتقا ئېتىقاد قىلىدىغان، ئەمما تەرىقەت يولىدا ئىستىقامەت قىلمايدىغان ئاخۇن ۋە موللىلارمۇ بولغان.

ئىككىنچى، جەھرىيە مېنخۇەنى. ئۇ يېڭى دىن دەپمۇ ئاتالغان. ئۇنى چىڭ سۇلالىسىنىڭ چيەنلۇڭ يىللىرىدا ما مىڭشىن ياراتقان. بۇ مەزھەپنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇلار ئىسلام دىنىنىڭ ئاساسىي ئېتىقادىغا ئەمەل قىلغان، شەرىئەتكە ئەمەل قىلىش بىلەن بىللە، تەرىقەت جەھەتتە كۆپرەك ئەجىر سىڭدۈرگەن.

1. مەزھەپ باشلىقلىرىنى ئۇلۇغلىغان ۋە ئىلاھىيلاشتۇرغان. جەھرىيە مەزھىپىنىڭ يولباشچىلىرى ئادەتتە "ئۇستاز" دەپ ئاتالغان. مەزھەپ باشلىقى "ئىزنە" (ۋەدە ياكى بۇيرۇق) بېرىش ئىمتىيازىغا ئىگە بولغان. ئۇنىڭ ئىزنىسى خۇدانىڭ ئەمرى دەپ قارالغان، مۇرىتلار ئۇنىڭغا شەرتسىز ئىتائەت قىلغان ۋە ئۇنى بەجا كەلتۈرگەن. مەزھەپ باشلىقى شۇ مەزھەپكە قاراشلىق رايونلارنى ئۆزىنىڭ ۋەكىلى — رەئىس ئارقىلىق باشقۇرغان، مەھەللىلەرگە دىنىي ئىشلارنى باشقۇرىدىغان ئاخۇن قويغان. بۇنداق ئاخۇنلار ئۇستاز دېيىلگەن. ئۇلارنى مەزھەپ باشلىقى تەيىنلىگەن، ئۇلارنىڭ ۋەزىپە ئۆتەش مۇددىتى

شاگۇ دېگەن ئىككى تارماقمۇ شەكىللەنگەن.

ئۈچىنچى، قادىرىيە مېنخۇەنى. بۇ مېنخۇەنىنىڭ ئاساسچىسى چى جىگيى (1656 ــ 1719- يىللار) گەنسۇنىڭ لىنشيا دېگەن يېرىدىن. بۇ مەزھەپنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇ ھەممە نەرسىنىڭ ياراتقۇچىسى ئاللا دەيدىغان ئەقىدىنى ساقلاپ قالغاندىن تاشقىرى، تەرىقەتكىلا ئىخلاس قىلغان، ئاۋۋال تەرىقەت پەيدا بولغان، دەپ قارىغان. ئۇلار «قۇرئان»، «بەش پەرز» كونا يوسۇن، شۇلارغىلا ئەمەل قـىـلـغـانـدا، "ئاللانى تونۇغىلى"، "ئاللاغا يېقىنلاشقىلى" بولمايدۇ، "تەرىقەت" بولسا "نېگىزلىك"، "ھـەقـىـقـي"، "بىردىنبىر" يول، ئۇ تەركىدۇنيالىقتۇر، دەپ بىلگەن. ئۇنىڭ قائىدىلىرى كوگزىچىلىق ئىدىيىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان، قويۇق بۇددىزم تۈسىنى ئالغان. بۇ مەزھەپنىڭ ئىبادەت قىلىش، "ئاللانـــى تونۇش"، "ئاللاغا يېقىنلىشىش" چارىسى تەركىدۇنيا دەرۋىش بولۇپ، تۆۋا - ئىستىغپار ئېيتىپ، "خەتىسىزكالام" نى ئىچىدە ئوقۇش، گۇمبەزنى تاۋاپ قىلىش، ئىسرىق سېلىش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولغان. ئۇلارنىڭ دەرۋىش (پىر ياكى ئىستىقامەتتە يېتىلگەن ئادەم) ۋە ئاخۇنلاردىن ئىبارەت دىنىي خىزمەتچىلىرى بولغان. دەرۋىشلەر تاغ ئارىسىغا كىرىپ زاھىتلىق قىلغان، ياكى گۇمبەز، خانىقاغا كىرىپ ئىستىقامەت قىلغان. ئاخۇنلار ئىسلام دىنىنىڭ ئادەتتىكى قائىدىلىرىگە ئەمەل قىلسا، پەرزنى ئادا قىلسىلا، كۇپايە قىلغان. ئىچكى جايلاردا ئاساسەن چوڭ گۇمبەز ۋە جيۇسەيپىگدىن ئىبارەت ئىككى تارماق مېنخۇەن بولغان. شىنجاڭ خۇيزۇلىرى ئارىسىدا قادىرىيەنىڭ بىر تارمىقى بولغان، ئۇ چيەنلۇڭ دەۋرىنىڭ ئاخىرىدا جى فېگيۇەنىنىڭ شىنجاڭغا كېلىپ دىن تارقىتىشى بـــىلـــەن شەكىللەنگەن.

بولىدۇ، شۇڭا ئىبادەت قىلغۇچىلار پاكىز، رەتلىك كىيىنىپ، قاتتىق سۈكۈتتە ئولتۇرۇشى كېرەك، دەپ قارىغان. زىكىر ئوقۇغاندا ھەلقە تۈزۈپ يۈكۈنۈپ ئولتۇرغان، ئۇنىڭدىن كېيىن تەرتىپ بويىچە مۇناجات ئوقۇغان، سۈكۈتكە چۆشكەندە، ھەممەيلەن ئورنىدىن تۇرۇپ سەكرەپ، بېشىنى چايقاپ جار سالغان، شۇڭا ئۇلار "جار سالغۇچىلار"، "گىلدىڭۋاشلار" دەپ ئاتالغان①.

شىنجاڭ خويزۇلىرى ئارىسىدىكى جەھرىيە مەسچىتلىرىنىڭ جامائىتى ئازراق بولۇپ، ئادەتتە كىچىك مەسچىت دېيىلگەن، لېكىن ئۇلارنىڭ يۇقىرىدىن تۆۋەنگىچە تەشكىلىي سىستېمىسى بولغان. ھەربىر دىنىي رايون مۇرىتلارنىڭ ئولتۇراقلىشىشىغا قاراپ بىرنەچچە رايونغا ئايرىلغان. رەئىس تۇرۇشلۇق مەھەللە مەزكۇر دىنىي رايوننىڭ مەركىزى بولغان، باشقۇرۇش دائىرىسى بىر مەسچىت، بىر مەھەللە بىلەن چەكلەنمىگەن. ھەربىر مەھەللىنىڭ مەسئۇل ئاخۇنى بولغان، ئاقساقال مەسچىت ئىشلىرىغا مەسئۇل بولغان. ئېتىقادچىلار جىقراق جايدا بىر چوڭ مەسچىت (خەيىنسى) بولغان، بۇ چوڭ مەسچىت كىچىك مەسچىت (شاۋماسى) لەرنى باشقۇرغان. چوڭ مەسچىت چوڭ دىنىي بايرام، دىنىي پائالىيەتلەرنى باشقۇرغان، مەدرىس ئاچقان، كىچىك مەسچىتلەر دىنىي ئىشلاردا ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتە چوڭ مەسچىتكە بېقىنغان. رەئىس ئۆزىگە قاراشلىق دىنىي رايوندىكى مەسچىتلەرنىڭ رەھبىرى سۈپىتىدە، ھەرىيلى پۈتۈن دىنىي رايوننى بىر قېتىم كۆزدىن كەچۈرۈپ، دىنىي ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلغان ۋە ئۆشرە - زاكات يىغقان. ئۈچ يىلدا بىر قېتىم مەزھەپ باشلىقى بىلەن كۆرۈشۈپ، دىنىي ئىشلاردىن دوكلات بەرگەن ۋە زاكات تاپشۇرغان. بۇ دىنىي تەشكىلاتنى خەينى تۈزۈمىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، كېڭەيتىلگەن مەسچىت تۈزۈمى، دەپ قاراشقا بولىدۇ. ئىچكى رايونلاردا جەھرىيە مېنخۇەننىڭ شاگۇ، بەيشەن، بەنچياۋ، نەنچۈەن دېگەن تۆت تارمىقى بولغان. شىنجاڭدا دەسلەپ ئۇنىڭ بىرلا تارمىقى بار ئىدى، كېيىن بەنچياۋ،

① ما جۇڭشياۋ: «شىنجاڭ خويزۇلىرى ئارىسىدىكى ئىسلام دىنى ئاساسىي مەزھەپلىرى ھەققىدىكى دەسلەپكى تەكشۈرۈش».

كەلگەن» دەپ تەرپلەش كېلىپ چىققان. ئەمەلىيەتتە، بۇ ئاق تاغلىقلارنىڭ مەشھۇر سەردارى ئاپپاق خوجىنىڭ 1670- يىلى ئىسمائىلخان تەرىپىدىن شىنجاڭدىن قوغلاپ چىقىرىلغاندىن كېيىنكى ئۇن يىللىق سەرگەردانلىق ھاياتىدا ئىچكىرىگە بېرىپ، غەربىي شىمالدىكى ئۆلكە (رايون) لاردا پائالىيەت ئېلىپ بارغانلىقىغا قارىتىلغان، بۇ ئېلىمىزدىكى ئىسلام دىنى خۇپىيە مەزھىپىنىڭ مەنبەسىدىن بېشارەت بېرىدۇ.

ئىچكى ئۆلكىلەردە ساقلىنىۋاتقان مەزھەپلەر تارىخىغا دائىر ماتېرىياللاردىكى خۇپىيە مەزھىپىگە مەنسۇپ جياچاڭ مەزھىپى، مۇپتى مەزھىپى، خۋاسى مەزھىپى، شيەنمېن مەزھىپى ۋە قادىرىيە مەزھىپىگە مەنسۇپ قۇببە (گۈمبەز) نىڭ بىنا قىلىنىشى توغرىسىدىكى بايانلاردا ئاتالمىش «پەيغەمبەرنىڭ 25- ئەۋلادى» نىڭ ئىچكى ئۆلكىلەرگە بېرىپ دىن تارقاتقانلىقى ئېنىق خاتىرىلەنگەن. بىراق، ئۇ خاتىرىلەردە «ھىدايىتۇللا» دېگەن ئىسىم خەنزۇچە ئوخشاش ئاھاڭدىكى، ئوخشاش بولمىغان خەتلەر بىلەن يېزىلغان، خالاس. «ھىدايىتۇللا» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى «ئاللانىڭ توغرا يولى» دېگەن بولىدۇ. بۇ ئاپپاق خوجىنىڭ ئۆز ئىسمى. مۇپتى مەزھىپىنىڭ بايانىدا 25- ئەۋلاد پىر ئۇستازنىڭ دىنىي نامى «ھەزرىتى ھىدايەت ئافاق مەسئۇل» (豪祖勒提 . 赫达叶 . 阿法格 . 曼什呼勒) دەپ يېزىلغان. شىنجاڭدا خوجىلار تەزكىرىسىگە دائىر خەنزۇچە تەرجىمە ماتېرىياللىرىدا ئادەتتە «ھەزرەت ئاپپاق» (哈兹拉特阿帕克) دەپ يېزىلىدۇ. «ھەزرەت» دېگەن سۆز «ئالىيلىرى»، «جانابلىرى» دېگەن مەنىدە بولۇپ، ھۆرمەت نامىدۇر. «ئاپپاق» دېگەن سۆزنى بەزىلەر خەنزۇچە تەرجىمىدە «阿发克» دەپ يازىدۇ، بۇ مۇپتى مەزھىپىنىڭ بايانىدىكى 25- ئەۋلاد پىر ئۇستازنىڭ «阿法格» دەپ يېزىلغان دىنىي نامى بىلەن ئوخشاش.

مۇپتى مەزھىپىنىڭ بايانىدىكى 25- ئەۋلاد پىر ئۇستازنىڭ «ھەزرىتى ھىدايەت مەسئۇل» دېگەن دىنىي نامى ئاپپاق خوجىنىڭ ئۆز ئىسمى «ھىدايەت» نىمۇ، ئۇنىڭ ھۆرمەت نامى «ھەزرەت» نىمۇ ئۆز

كەلتۈرۈش ھەقىقەتەن تەس، چۈنكى بۇ مەزھەپ پەقەت 11 ئەۋلادلا داۋاملاشقان[1]. بەزى تەتقىقاتچىلار: "ئۇلارنىڭ ۋارىسلىق قىلغان ئەۋلاد سانى بۈگۈنچە ھېسابلىنالمىدى، شۇنىڭ ئۈچۈن يىللىرىدا جۇڭگوغا تارقىلىپ كىرگەن"[2] دەپ قارايدۇ. بۇ مەزھەپنىڭ تارقىلىپ كىرىش يولى توغرىسىدا مۇنداق دېيىلىدۇ: "ئۇ جۇڭگوغا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئۈچ قېتىم كېلىپ دىن تارقاتقان، بىرىنچى قېتىم گۇاڭدۇڭ، گۇاڭشىغا كېلىپ دىن تارقاتقان؛ ئىككىنچى قېتىم خۇنەن، خۇبېيغا كېلىپ دىن تارقاتقان؛ ئۈچىنچى قېتىم شىنجاڭدىن خېنەن، چىڭخەي، گەنسۇغا كېلىپ دىن تارقاتقان[3]."

ئۇنىڭ ئۈچىنچى قېتىم كېلىپ دىن تارقاتقان يولىدىن كۇبرىيە مەزھىپىنىڭ شىنجاڭدىكى ئىسلام تەسەۋۋۇپچىلىقى بىلەن بولغان تارىخىي باغلىنىشىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا كۇبرىيە مەزھىپىنىڭ دىن تارقاتقۇچىسى مۇھەددىن پائالىيەت ئېلىپ بارغاندىن باشقا، ئۆزىنى مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ 25- "ئەۋلادى" دەپ ئاتىۋالغان دىن تارقاتقۇچى ھىدايىتۇللا ئىچكى ئۆلكىلەرگە بېرىپ، سۇفىزم مەزھىپىنىڭ خۇپىيە تەلىمىنى تارقاتقان، نەتىجىدە گەنسۇ، نىڭشيا، چىڭخەي قاتارلىق ئۆلكە (رايون) لاردىكى مۇسۇلمانلار ئارىسىدا "پەيغەمبەرنىڭ 25- ئەۋلادى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە

---

① كۇبرىيە مەزھىپى 11 ئەۋلاد ئىماملىرىنىڭ ئىسمى:
بىرىنچى ئەۋلاد مۇھەددىن
ئىككىنچى ئەۋلاد ئەخمەت كەبىر بەختاجى
ئۈچىنچى ئەۋلاد ئەبۇئوسمانى
تۆتىنچى ئەۋلاد قەلەندەر رەمىل
بەشىنچى ئەۋلاد ھەسەندىنو
ئالتىنچى ئەۋلاد ئەخمەت ئىمام جامالىددىن
يەتتىنچى ئەۋلاد جامالىددىن
سەككىزىنچى ئەۋلاد كامالىددىن
توققۇزىنچى ئەۋلاد سەئىد خوجا ئالاۋىددىن
ئونىنچى ئەۋلاد باھاۋىددىن
ئون بىرىنچى ئەۋلاد جاڭ شىڭداۋ
ياڭ خۈيجۇڭ: «گەنسۇ، نىڭشيا، چىڭخەي خۈيزۇلىرى ئارىسىدىكى سۇفى مەزھىپى»، «نىڭشيا ئىجتىمائىي پەن ژۇرنىلى»، 1986- يىل 4- سانىدىن ئېلىندى.

② ماتۇڭ: «جۇڭگودىكى ئىسلام دىنى مەزھەپلىرى ۋە مەزھەپ تۈزۈمىنىڭ قىسقىچە تارىخى»، 458- بەت، گەنسۇ ئۆلكىلىك مىللەتلەر تەتقىقاتى ئورنى.

③ يۇقىرىقىغا ئوخشاش.

مەنسۇپ ئىدى. كۇبرىيە سۇلۇكى ئىلگىرى يەسەۋى سۇلۇكى ۋە نەقشىبەندىيە سۇلۇكى بىلەن بىللە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۈچ چوڭ سوفىزم تەشكىلاتىنىڭ بىرى ھېسابلىناتتى. ئۇنىڭ ئىبادەت قائىدىلىرى ئادەتتىكى تەسەۋۋۇپچىلىققا ئوخشاش بولۇپ، ئورتودوكسال پان تەسەۋۋۇپچىلىقىدا چېك تۇرىدىغان تەشكىلات ئىدى①. كۇبرىيە سۇلۇكىنىڭ دىن تارقاتقۇچىلىرى يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىلا ئېلىمىزغا كېلىپ ھەرىكەت قىلغان بولسىمۇ، لېكىن كۇبرىيە مەزھىپىنىڭ بارلىققا كېلىشى توغرىسىدا مۇنداق رىۋايەت بار: مۇھەددىن ئىسىملىك بىر دىن تارقاتقۇچى ئىچكى ئۆلكىلەردە دىن تارقىتىپ يۈرۈپ، ئاخىرىدا گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ دۇڭشياڭ رايونىدىكى داۋەنتۇ دېگەن يەرگە كېلىپ ماكانلىشىپ، يەر تېرىپ تىرىكچىلىك قىلغان. فامىلىسىنى جاڭ(张) دەپ ئۆزگەرتىپ، ئۆز ئالدىغا مەزھەپ تىكلىگەن. بۇ مەزھەپنىڭ دىن تارقاتقۇچىسى "شەيخۇلئىسلام"(教长) دەپ ئاتالماي، "ئىمام" (教主) دەپ ئاتالغان. بۇ ۋەزىپە ۋارىسلىق ئاساسىدا داۋاملاشقان. مەزھەپكە باشلىق قويۇلمىغان، دىنىي ئىشلارنى ھەرقايسى مەسچىتلەرنىڭ ئاخۇنلىرى باشقۇرغان، ئادەم سانى ئازراق بولغان. ئۇلار مۇرشىدلارنىڭ ئاللاغا يېقىنلىشىش ئۈچۈن 40 كۈن ياكى ئۇنىڭدىنمۇ ئۇزاقراق ئېتىكاپتا ئولتۇرۇشىنى، تائامنى قىسقارتىپ نەپسىنى يىغىشنى تەشەببۇس قىلغان. مۇھەددىننىڭ دۆلەت تەۋەلىكى، سالاھىيىتى توغرىسىدا تېخى ئېنىق مەلۇمات يوق. ئۇنىڭ جۇڭگوغا كەلگەن ۋاقتى توغرىسىدا، ئۇ مىڭ سۇلالىسىنىڭ خۇڭۋۇ 3- يىلى (مىلادى 1370- يىلى) ياكى چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى كەلگەن دېگەن گەپلەر بار، لېكىن بۇ ئىككى ۋاقىتنىڭ ئارىلىقى 300 يىل پەرق قىلىدۇ، بۇنى بىرلىككە

---

① جوسېف فلېيشىر مۇنداق دېگەن: "موڭغۇل دەۋرىدە، سوفىزم (ساياھەتچىلىرى) جۇڭگوغا ئۆز تەسىرىنى ئۆتكۈزۈشكە باشلىغان. . . بۇرھانىددىن بۇخارى كۇبرىيە سۇلۇكىگە ۋاكالىتەن، ئاۋۋال شىمالىي جۇڭگودا دىن تارقاتقان، شۇ چاغدا ئىسلام دىنىغا قارشى ھەرىكەتكە دۇچ كەلگەن، كېيىن ئۇنى جەنۇب تەرەپتىكى مەنزى دېگەن جايغا ئاپىرىۋەتكەن، ئۇ شۇ يەردە ۋاپات بولغان." «جۇڭگودىكى سوفىزم» دېگەن ماقالىدىن ئېلىندى، «ئىسلام دىنىدىكى تەسەۋۋۇپچىلىق، ئۇنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە ھازىرقى ئەھۋالى» (فرانسۇزچە نەشرى)، پارىژ، 1986- يىل نەشرى.

ئونىنچى باب چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە شىنجاڭ بىلەن ئىچكى ئۆلكىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىسلام دىنى جەھەتتىكى ئالاقە ـ مۇناسىۋەتلەر

1 ـ بۆلۈم چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە شىنجاڭدىكى سۇفىزم مەزھىپىنىڭ ئىچكى ئۆلكىلەرگە تارقىلىشى

چىڭ سۇلالىسى دەۋرى سۇفىزم مەزھىپى ئېلىمىزدە كەڭ كۆلەمدە ئەۋج ئالغان دەۋر بولغان. بۇ دەۋردە شىنجاڭ بىلەن ئىچكى ئۆلكىلەر ئوتتۇرىسىدىكى دىنىي ئالاقە سۇفىزم مەزھىپىنىڭ ئېلىمىزدىكى ئىسلام ئەھلى ئارىسىدا كەڭ تارقىلىشىدا مۇھىم رول ئوينىغان. جۇڭگودىكى ئىسلام دىنى مەزھەپلىرىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدىن قارىغاندا، تۆت چوڭ دىنىي مەزھەپنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى ناھايىتى ئۇزۇن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ھەممىسى شىنجاڭدىكى سۇفىزم تەسەۋۋۇپچىلىقى بىلەن ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە باغلىنىشلىق ئىدى. تۆت چوڭ مەزھەپ ئىچىدىكى كۇبرىيە مەزھىپى ئىچكى ئۆلكىلەرگە ھەممىدىن بۇرۇن تارقالغان. "كۇبرىيە" ئەرەبچە سۆز بولۇپ، "كاتتا" دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ مەزھەپ مىلادى 1216 ـ يىلى شەيخ نەجمىدىن كۇبرىيە تەرىپىدىن خارەزمدە بەرپا قىلىنغان. "XII — XIII ئەسىرلەردىكى باشقا نوپۇزلۇق شەيخلەرگە ئوخشاش، نەجمىدىنمۇ شەرققە كۆچۈپ بارغان شەيخ ئەلىق زەڭگىردىن ئەل ھەمەدان (مىلادى 1140 ـ يىلى ۋاپات بولغان) مەزھىپىگە مەنسۇپ"① ئىدى يەنى يۈسۈپ ھەمەدانى تارقاتقان سۇفىزم مەزھىپىگە

① ھاجى نۇرھاجى: «ئىسلام دىنىدىكى تەسەۋۋۇپچىلىق (سۇفىزم) نىڭ شەكىللىنىشى، تارقىلىشى ۋە ئۇنىڭ ماھىيىتى توغرىسىدا».

مەزھىپىنىڭ باياندىكى نەسەبنامە قاندىشلىق نەسەبىدىكى ئەۋلاد سانىنى ئاساس قىلغان ئەمەس، ئۇنىڭدىكى ھەرقايسى ئەۋلاد كىشىلەرنىڭ ئىسمى قانداش ئەۋلادلارنىــڭ ئىسمىدىنمۇ زور دەرىجىدە پەرقلىنىدۇ①. چۈنكى ئۇ، ئەمەلىيەتتە، دىنىي ئورۇنغا ۋارىسلىق قىلغۇچى ئەۋلادلار نەسەبنامىسى. مۇپتى مەزھىپىنىڭ بۇ نەسەبنامىسىگە ئاساسلانغاندا، ھىدايىتۇللا ئاپپاق دەل 25- ئەۋلاد ھېسابلىنىدۇ. شىنجاڭنىڭ مىللىي يېزىقتا يېزىلغان ماتېرىياللىرىدىكى تەرىقەت نەسەبنامىسى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ئۇلاردا ھەيران قالارلىق دەرىجىدە ئوخشاشلىق بارلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ (تۆۋەندىكى جەدۋەلگە قاراڭ).

«تەزكىرەئى خوجىگان» دىكى تەرىقەتچىلەر سىستېمىسىنىڭ نەسەبنامىسى		مۇفتى مەزھىپىنىڭ نەسەبنامىسى
ئۇيغۇرچە يېزىلىشى	خەنزۇچە يېزىلىشى	
مۇھەممەد	穆罕默德	1、穆罕默德
ئابابەكرى سادىق	阿巴拜克尔.萨迪克	2、哎卜伯克
سەلمان فارىس	赛力马尼.帕尔斯	3、苏来麻乃
مۇھەممەد قاسىم	穆罕默德.哈斯木	4、朵细木
ئىمام جەپىرى سادىق	衣麻目.吉皮尔.沙迪克	5、伊麻目.哲尔费酸底格
بايزىد بەستامى	巴义孜.拜斯塔敏	6、哎巴叶则的.彼苏他敏耶
شەيخۇل ئوبۇل ھەسەن پەركانى	谢赫.吾布里艾山派尔卡尼	7、哎布豪三.海勒朵尼耶
		8、哎布朵细木.库勒哈

① شىنجاڭدىكى مىللىي يېزىقتا يېزىلغان «ئاپپاق خوجا تەزكىرىسى» دىكى نەسەبنامە بويىچە، ئاپپاق خوجىنى 25- ئەۋلاد قىلىپ تىزىشقىمۇ بولىدۇ. لېكىن، مۇپتى مەزھىپىنىڭ نەسەبنامىسى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، پەقەت ئۈچ ئەۋلادنىڭ رەت تەرتىپى ئوخشىمايدۇ، ئادەم ئىسمى تامامەن ئوخشىمايدىغىنى 20 ئەۋلاد. بۇ ئەھۋالمۇ قانداشلىق نەسەبى بىلەن دىنىي سىستېمىدىكى نەسەبنىڭ ئوخشىماسلىقىدىن كېلىپ چىققان.

«تەزكىرەئى خوجىگان» نىــڭ ئاپتورى مۇھەممەد سادىق قەشقەرى مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: "بىلىشىڭلار كېرەككى، ئۇ نەسەب (قانداشلىق) ئىككى خىلغا، يەنى ئىچكى ۋە تاشقى دەپ ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ. تاشقى نەسەب پالانچىنىڭ ئوغلى پوكۇنچى دېگەنلەرنى ۋە ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ھەقىقىي (پاكى ئىچكى) ۋارىسلىق بولسا پەيغەمبەرنىڭ ئىشلىرىنى ئورۇنلىغانلارغا بېرىلىدۇ."

مەخدۇم ئەزەم خوجا نەسەبى مانا شۇ ئىككى سىستېمىنى، يەنى ئاتالمىش ئىچكى نەسەب بىلەن تاشقى نەسەبنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. جۇڭگودىكى ئىسلام دىنىنىڭ ئادىتى بويىچە، ئۇلار "تەرىقەت" ۋە "قانداشلىق" دەپ ئاتىلىدۇ.

بىز نەسەب جەھەتتىن "پەيغەمبەرنىڭ 25- ئەۋلادى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە كەلگەن" دېگەن رىۋايەت ئۈستىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان بولساقمۇ، لېكىن شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش لازىمكى، بۇ ئىككى خىل نەسەب نامىنىڭ ئۆزىنىڭ ئىشەنچلىكلىكى ھەققىدە، ئىلىم ساھەسىدىكىلەر بۇرۇنلا گۇمانلانغان، بولۇپمۇ قانداشلىق نەسەبى چىن ئەمەس. مۇھەممەد سالىھنىڭ «مەخدۇم ئەزەم ۋە ئۇنىڭ شەجەرىسى ھەققىدە» دېگەن ماقالىسىگە قارالسۇن، «شىنجاڭ دىن تەتقىقات ماتېرىياللىرى»، قوشۇمچە سانى، (1986- يىل).

ئىچىگە ئالغان. "曼什呼勒" دېگەن سۆزگە كەلسەك، بۇ ئۇيغۇرچە "مەسئۇل" دېگەن سۆز بولۇپ، "باشقۇرغۇچى"، "رەھبەرلىك قىلغۇچى" دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. مەزھەپ بايانىدا "ھىدايىتۇللا" نىڭ نامى "华"، "赫达叶 . 阿法格 . 曼什呼勒" "华哲. 希达叶统拉赫. 阿法根. ""豪祖拉提. 赫达叶. 曼 ، 者阿法根" "什呼勒" دەپ خىلمۇخىل يېزىلغان. ئەمەلىيەتتە، بۇلارنىڭ ھەممىسى "خوجا"، "ئاپپاق"، "ھەزرەت"، "ھىدايەت"، "مەسئۇل"، "تۇللا" دېگەن سۆزلەرنىڭ قۇراشتۇرۇپ يېزىلىشىدۇر. ئاپپاق خوجا ۋە ئۇنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ ھۆرمەت نامى بولغان "ھەزرەت" ۋە پەيغەمبەر ئەۋلادلىرى (سەئىدلەر) نىڭ نامىغا قوشۇپ ئىشلىتىلىدىغان "خوجا" دېگەن سۆزنى مۇپتى مەزھىپىنىڭ ئاساسچىسى، 26- ئەۋلاد پىر ئۇستاز ماشۇجىن ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرىمۇ ئۆزىنىڭ دىنىي نەسەب نامىغا قوشۇپ قوللىنىپ كەلگەن.

بۇلار بىۋاسىتە ياكى ۋاستىلىك ھالدا شۇنى ئىسپاتلايدۇكى، خۇيزۇلارنىڭ دىنىي مەزھەپ باياندىكى 25- ئەۋلاد پىر ئۇستاز ھىدايىتۇللانىڭ مەيلى ئۆز ئىسمى بولسۇن ياكى ھۆرمەت نامى بولسۇن، ئاپپاق خوجا بىلەن تامامەن ئوخشاش.

ئاپپاق خوجىنىڭ نەسەبنامىسىدىن تەھلىل قىلىپ كۆرگەندە، شىنجاڭدىكى مىللىي يېزىقتا يېزىلغان ماتېرىياللاردا ئادەتتە ئۇ مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ 27- ئەۋلاد نەۋرىسى دېيىلىدۇ. «تەۋارىخ خەمسەئى شەرقى» (شەرقنىڭ بەش تارىخى) دېگەن كىتابنىڭ بىر بۆلۈمىدىكى ئىككى مىسرا شېئىردا مۇنداق دېيىلگەن:

"پەيغەمبەرگە نەسەب كىم سابىت ئەتتى،
يىگىرمە يەتتە ۋاستە بىرلە يەتتى."

خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىيال "غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى" دىكى بايانمۇ شۇنىڭغا ئوخشاش. ئۇنىڭدا يېزىلغان مۇسۇلمانلار شەجەرىسى ھەققىدىكى خاتىرىدە: "مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئوغلى مۇھەممەد ئىمىن...25- ئەۋلاد... مۇھەممەد يۈسۈپ... 26- ئەۋلاد، ھىدايىتۇللا خوجا... 27- ئەۋلاد" دېيىلگەن.

بۇ ئىچكى ئۆلكىلەردىكى مەزھەپلەرنىڭ باياندا ئىشلىتىلگەن ھىدايىتۇللا "پەيغەمبەرنىڭ 25- ئەۋلاد" دېگەن رىۋايەتتىن ئىككى ئەۋلاد ئارتۇق. ئەۋلاد سانىدىكى بۇ پەرق "تاشقى نەسەب"، يەنى قانداش ئەۋلاد بىلەن "ئىچكى نەسەب"، يەنى دىنىي ئورۇنغا ۋارىسلىق قىلغان ئەۋلاد سانىنىڭ ئوخشىماسلىقىدىن كېلىپ چىققان. مۇپتى

. 尼耶		
9、哎布阿里.法勒买顶耶		
10、哎布郁索福.汗目达尼		خوجا يۈسۈپ ھەمەدانى
11、二布的力.哈立格 爱知丹旺尼耶	阿布都哈立克. 艾吉德瓦尼	ئابدۇخالىق غىجدۇۋانى
12、阿力夫·勒由库忍耶	霍加阿里甫·热瓦古里	خوجائارىپ رىۋەگرى
13、曼豪木的·哎质忍耶	霍加买合米都勒·海衣热 派乃维	خوجا مەھمۇدىل خەيرى پەئۈلنەۋى
14、哎力·勒米太里耶	霍加哎里·热米特	خوجا ئەلى رامتى
15、穆罕默德巴巴.色麻	霍加巴巴衣. 赛木玛斯依	خوجا باباي سەمماسى
16、撒伊的.艾米勒. 克俩利耶	米尔库拉勒丁	مىركۇلالىدىن
17、伯哈文的.乃格什 板顶耶	霍加巴依顶.乃合 西拜丁	خوجا باھائىددىن نەقشبەندى
18、伊尔故伯.哲勒纪尼	买吾拉乃.牙库甫奇 尔海衣	مەۋلانا ياقۇپ چەرخى
19、奥伯董拉希.哎豪哈 勒忍耶	霍加乌拜都拉. 哎赫瓦里	خوجا ئۇبەيدۇللا ئەھۋارى
20、穆罕默德.嘎锥	买吾拉乃.哈孜	مەۋلانە مۇھەممەت قازى
21、曼贺独木.哎尔赞木	买合杜木.艾扎木	مەخدۇم ئەزەم
22、依禅.克俩良	依郁.克俩良 *	ئىشان كالان *
23、依禅.哈什目	哈色木 *	ئىشان قاسىم *
24、依禅.穆罕默德. 郁索福	穆罕默德.郁索甫 *	مۇھەممەت يۈسۈپ *
25、赫达叶.阿法格	阿帕克和卓 *	ئاپپاق خوجا *

بۇ ئىككى نەسەبنى سېلىشتۇرغاندا، مۇپتى مەزھىپىنىڭ نەسەب سىستېمىسىدىكى 8-، 9- ئىككى ئەۋلاد پىر ئۇستازنىڭ ئىسىم - فامىلىسى «تەزكىرەئى خوجىگان»دا كەم، قالغان 23 ئەۋلادنىڭ ئىسمى ئاساسەن ئوخشاش. «تەزكىرەئى خوجىگان» دا يېزىلمىغان ئىككى پىر ئۇستازنىڭ نامى توغرىسىدا مەھمۇد جوراسىنىڭ «تاۋارىخ» دېگەن كىتابىغا كىرگۈزۈلگەن مەخدۇم ئەزەمنىڭ تەرىقەت نەسەب سىستېمىسىنى تەكشۈرۈپ كۆرگەندە، ئۇنىڭدىكى تەرىقەتچىلەرنىڭ بىرىنچى قىسىم بىرىنچى تارمىقىدىكى 8-، 9-

---

① جەدۋەلدىكى * بەلگە قويۇلغان تۆت كىشىنىڭ ئىسمى«تەزكىرەئى خوجىگان» دىكى نەسەبنامە ۋە «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى بۈز ۋرۇكان» غا ئاساسەن تولۇقلاپ ئېلىندى.

تەرىپىدىن قوغلاپ چىقىرىلغاندىن كېيىن، "ساياھەت" نامى بىلەن يۇرت كېزىپ يۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۆزىنى ئوڭشاپ كۈچ توپلاپ، قولدىن كەتكەن دىنىي ۋە سىياسىي ئورنىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى زادى ئېسىدىن چىقارمىغان، ئۇنىڭ خەۋپ-خەتەر، جاپا-مۇشەققەتكە قارىماي تىبەتكە بېرىشىمۇ ھەرگىز يەڭگىللىك بىلەن قىلغان تەۋەككۈلچىلىكى ئەمەس ئىدى. ئۇ بۇنىڭدىن ئىلگىرى كۆپ تەييارلىق قىلغانىدى، ئۇنىڭ 1671- يىلدىن 1673- يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا چىڭخەيدە دىن تارقىتىش بىلەن شۇغۇللىنىشىمۇ تىبەتكە بېرىش ئۈچۈن قىلغان تەييارلىق ئىشلىرىنىڭ بىر قىسمى ئىدى، يەنى ئۇ ئۆزىنى "مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ 25- ئەۋلادى" دەۋېلىپ، "دىن تارقىتىش" دېگەن نام بىلەن يوشۇرۇن ئاخبارات توپلاپ، سەدىقە ئېلىپ پۇل يىغىپ، تەرەپ-تەرەپ بىلەن ئالاقىلىشىپ، سىرتقى ھەربىي كۈچنىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈرۈشنىڭ يولىنى ئىزدىگەنىدى. ئۇ بۇ ھەرىكەتلىرىنى مەخپىي ئېلىپ بارغاچقا، مەزھەپلەرنىڭ ماتېرىياللىرىدا بۇ ھەقتە خاتىرە بولماسلىقى تەبىئىي. ئۇ ئۇزاق مۇددەت تىرىشىپ، پۇختا تەييارلىق قىلغان بولغاچقا، ئۆزىنىڭ سىياسىي غەرىزىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشكەن.

بىجياچاڭ مەزھىپىنىڭ باياندا: "پەيغەمبەرنىڭ 25- ئەۋلادى" چىڭخەيگە كەلگەندە، بۇ مەزھەپنىڭ پىرى "مازۇڭشىڭ بافاڭ شاگېرشي مەسچىتىنىڭ ئاخۇنى تايبابا (ئەرەب)، چى جەمەتى نامىدىكى مەسچىتنىڭ 2- ئەۋلاد ئۇستازى چى جىڭيى، لىيۇ ھەزرەت ۋە مالەيچىنىڭ ئاتىسى ما شۆەن قاتارلىق كىشىلەر بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، ئۇلار بىرلىكتە چىڭخەيىنىڭ خۋاڭجۇڭ دېگەن يېرىگە بېرىپ «پەيغەمبەر ئەۋلادى»نى زىيارەت قىلغان، خوجا ئاپپاق مازۇڭشىڭ، تايبابا، لىيۇ ھەزرەت قاتارلىق كىشىلەرگە خۇپىيە سۇلۇكىنىڭ مەقسىتىنى چۈشەندۈرۈپ، ئايرىم-ئايرىم ھالدا «زىكىر» قىلىشنى تاپشۇرۇپ، پەيغەمبەرگە ئىخلاس بىلەن ھەمدۇسانا ئوقۇپ ئىبادەت قىلىش ۋە دىن تارقىتىشنى تاپىلىغان①" دېيىلگەن. بۇ يەردە ئېيتىلغان "خۇپىيە سۇلۇكىنىڭ

① ماتېرىيال: «جۇڭگودىكى ئىسلام دىنى مەزھەپلىرى ۋە مەزھەپ تۈزۈمىنىڭ قىسقىچە تارىخى»

ئىبارەت سىياسىي مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلغانلىقى بايان قىلىنغان.

ئىككىنچى بىر خىل قاراش، غەربىي شىمالدىكى دىنىي مەزھەپلەرنىڭ قارىشى. خۇپىيە مەزھىپىگە مەنسۇپ بولغان بىجياچاڭ مەزھىپى مۇنداق رىۋايەت قىلىدۇ: "كاڭشىنىڭ 11- يىلى (مىلادى 1672- يىلى) مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ 25- ئەۋلادى خوجا ئاپپاق ھىدايىتۇللا ئىسمىلىك ئۇستاز ئوتتۇرا ئاسىيادىن شىنجاڭ ئارقىلىق چىڭخەيىنىڭ خۋاڭجۇڭ رايونىدىكى فېڭخۋاڭشەنگە كېلىپ دىن تارقاتقان." خۋاسى مەزھىپى مۇنداق رىۋايەت قىلىدۇ: "... كاڭشىنىڭ 10- يىلى (مىلادى 1671- يىلى) مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ 25- ئەۋلادى ھىدايىتۇللا چىڭخەيىنىڭ شىنىڭ شەھىرىدە ئىسلام دىنىنىڭ سۇفىزم تەلىماتىنى تارقىتىپ، يەرلىك مۇسۇلمانلارنىڭ ھۆرمىتى ۋە ھىمايىسىگە ئېرىشكەن...". مۇپتى مەزھىپى مۇنداق رىۋايەت قىلىدۇ: "كاڭشىنىڭ 10- يىلى (مىلادى 1671- يىلى) ماشۇجېن شەنشىنىڭ شىشياڭ دېگەن يېرىدىن گەنسۇنىڭ خېجۇ رايونىغا چاي ئېلىپ كېتىۋاتقاندا، مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ 25- ئەۋلادى ھەزرىتى ھىدايەتۇللا ئاپپاق خوجا خېجۇ، خۋاڭجۇڭ رايونلىرىغا دىن تارقىتىش ئۈچۈن كېتىۋاتقانلىقىنى ئۇچراتقان... كاڭشىنىڭ 12- يىلى (مىلادى 1673- يىلى) ھىدايەتۇللا چىڭخەيدە دىن تارقىتىۋاتقاندا،... ماشۇجېن خۋاڭجۇڭغا بېرىپ ئۇنى زىيارەت قىلغان[1]."

خۇفىيە مەزھىپىگە مەنسۇپ بولغان ھەرقايسى مەزھەپلەرنىڭ يۇقىرىقى رىۋايەتلىرىگە ئاساسلانغاندا، ئاپپاق خوجا كاڭشىنىڭ 10- يىلى (مىلادى 1671- يىلى)دىن 12- يىلى (مىلادى 1673- يىلى) غىچە بولغان ئارىلىقتا شىنجاڭدىن چىڭخەيگە بېرىپ دىن تارقاتقان. لېكىن، ئۇنىڭ سىياسىي غەرىزى توغرىسىدا مەزھەپلەرنىڭ تارىخ ماتېرىياللىرىدا ھېچقانداق خاتىرە يېزىلمىغان.

يۇقىرىقى ئىككى خىل ماتېرىيالدىكى ئىككى خىل قاراش بىر-بىرىگە زىت ئەمەس. ئاپپاق خوجا ئەسلىدە دىنىي، سىياسىي رەھبەر ئىدى، ئۇ ئىسمائىلخان

① ماتولۇ: «جۇڭگودىكى ئىسلام دىنى مەزھەپلىرى ۋە مەزھەپ تۈزۈمىنىڭ قىسقىچە تارىخى».